

ІВАННА ЧОРНОБРИВЕЦЬ

3

ПОТОКУ
ЖИТТЯ

НОВЕЛІ

МЮНХЕН 1963

Іванна Чорнобривець

З ПОТОКУ ЖИТТЯ

НОВЕЛІ

diasporiana.org.ua

Накладом автора

МЮНХЕН 1963

В СИНЬОМУ ЄДВАБІ

ГІРСЬКА ПРИНЦЕСА

На стрімкій і високій альпійській горі, що шпилем своїм голим торкається білої хмари, стогнуть від вітру руїни сумні, порослі зеленим мохом і глодом. Палац забутий марить...

Лиже сонце каміння, мов звірів кістки; гріється полоз на гострій розпеченій скелі і могутній орел сірі крила протер, мружить очі, шукаючи здобич.

Унизу, у глибокій долині, свічадом матовим води застигли. Дикі лебеді, мов балерини, граціозно вібрують на верхні агатовій. На озері тихім туман кучерявий стелить м'ягенькі перини. Зловісна тиша сховалась під віти, а легіт лоскоче трави і квіти. Струмочок легенду шепоче про принцесу гірську, її синяві очі.

... Давно це було. Вже минули століття, як могутній князь пережив лихоліття, а з ним і княгиня, боліли нещастям; обоє від горя рвали одіж на частки.

Відважний і дуже могутній був князь. Часто рушав у далекі походи. У боях на ворога кидався враз; не страшився ні стріл, ні погоди. Тріумфально вертався додому. Кров'ю скроплені щит, забороло, кольчуга. Білий кінь ступав гордо над проваллям по мості. Злототканні килими стелили слуги.

— Слава! Слава! ! — гриміло в повітрі. Це вітали героя доня, дружина і гості. Відбувався бенкет, музика шаліла, іскрилися вина червоним фонтаном... Женихи принцеси від кохання мліли, просили руки «прекрасної дами».

А донечка їхня краси неземної, розумна, весела, лицарської вдачі, гасала на конях, у стіжки клала сіно, а ввечорі грала на клявесині. Нікому принцеса ще не дала згоди, крім чужинця одного. Її серце раділо, від щастя нило, бо вчора у лісі дивної вроди стрінула лицаря із Руси-Країни. Зблудившись, із джурою шукав він дороги до Франції: скріпити

підписом торговельну угоду. Натрапив раптом на дивну пригоду: принцеса вела бистроногих оленів за роги.

Лицар з коня зіскочив, уклонився з приязню низько і мовив: «Сьогодні мені ти приснилась. Чудова!!! Не знав я, що казка моя чарівна так близько!»

Як діти, вони обнялися. Щасливо серця їхні бились. Потім принцеса вказала на далекий шлях у лісі. Юнак запитався тривожно: «Чи ждатимеш, аж поки вернусь з булавою в руках? І чи тайну цю нашу ховатимеш?!»

Виривали копитами олені мох; довгі літа віщувала зозуля; проводжала принцеса вершників двох. З того часу кохання у серці яскраве палало.

Тягнулись роки... Чекала й чекала принцеса. Вже стали сивіти від горя скроні. З горба виглядала пильно кожної весни, ніби черниця в одежі скромній. Із башти-вартівні одної днини помітили люди: стука гінець. Вістку привіз він із України, що, нарешті, вже довгій війні кінець. І що наречений готує весілля. Він стрінуги хоче всіх з хлібом і сіллю. Зранку до ночі битимуть в дзвін... А батькам молодой доземний поклін!

А далі ішла маленька замітка: в поєдинок останній вступить володар... На жовтий пергамент приклеєно ніжну лелітку... У принцеси від вістки за спиною сипався жар...

Та вбралась у срібну парчеву суконку. Додолу спускався мереживом шаль. Діаманти коштовні замкнула в скорбонку. З палацом рідним прощалась і так було жаль!

Раптом помітили: голуб кружляє, спускається легко на дах. Старий князь до башти біжить, спотикається, із крильця обручку знімає.

... Жених нагло забитий!!! О горе, о жах...

Біжить горем пририта принцеса на найвищу скелю, рве волосся, кричить совою, ломить руки...

... Сколихнулось озеро, замерли від жаху оселі... І птахи всі затихли з розпуки...

І тепер на горі тій дикій, імлістій хрест залізний і ржавий вінець в руїні. Стертий напис читають туристи:

«... Душа її тужить за лицарем із України...»

15. 8. 1962.

КАПРІ

Яскравосинє море. Блакитне небо. Безкрайї океан вгорі і гостро хвилююча далина внизу. Блакить і синь — безмежні. Вони зливаються до купи, і не в силі людське око схопити їхнього далекого обрїю.

Прозорі хмаринки білою парою клубочуться в небі. Кучерявою отарою набігають пухнаті хвилі на берег і, лизнувши піску, повзуть назад у темні глибини.

Ми на найвищій горі острова Капрі, на Анакапрі. На нас теж насувається молочний туман, хоч знаємо, внизу яскраво світить сонце. Це в скелях шукає собі спочинку мандрівниця-хмарка. Бачимо, як безжурна пустунка зачепилась за страшно повислий над безоднею шпиль. Сміливо заглядає в темні щілини, жартівливо цілує кожную шпарочку і так миготить прозорим віялом хвилинку, другу, третю...

Раптом зсувається, повзе нижче, по скелях, виноградниках, огортає пінї, кактуси і щезає за рогом. Її доганяє друга...

Ми в хмарах. Нас охоплює патос природи. Ми п'яні від густого концентрату повітря, кришталєво-чистого, напоєного подихом моря і ароматом цілющих гірських рослин.

Бачимо контури величезного хреста. Це — символ спільної братської могили, що височіє над островом, як християнський знак для всіх тих, що не витримали проби життя і самовільно поспішили омити свої грішні душі в безодні глибокого моря...

Весь невеличкий острів перед нами, немов на долоні. Він, як коштовна іграшка, кимось ненароком зронена у вічно шиплячу воду.

А може це жива величезна каменя з тонко вирізьбленими кольоровими деталями малюнку?

У зелених улоговинах її горбастої поверхні біліють тераси, а на них комашками рухаються люди. Дивовижними

лябіринтами покручені штучні сходи і разками намиста зви-сають над голими скелями круті маршрути довгих доріжок.

Кожна закутинка острова — пишна. І стільки ж тут кра-си, чудесної сміливости Великого Надземного Скульптора!

Золоті паси сонячних променів перетинаються в етері. По них невидимими черідками кружляють янгольські хора-ли, славлячи Ім'я Того, Хто ці чуда створив, і гойдаючи серед пінявих хвиль моря оцю дивну скелясту корону.

Уява і далі гарячково працює, захоплена візією створення світу. Відчуваємо себе атомними частинами безмежного кос-мосу . . .

Широким, могутнім потоком бує навколо життя, а на-ші людські нещастя з їх земними клопатами і хвилюван-нями — лиш нікчемно-маленькі баньки в його неосяжно великій хвилі . . .

Стрічкою міражу видніється Неаполь. Осівши на передні лапи, врізається в морську глибину ведмежа постать Сор-рентського півострова. Здається, праісторичної давнини тва-рина припала до води і, жадібно-спрагла, не може напитися.

Морський легіт пронизує нас своїм південним теплом. Сохнуть губи. Ми теж хочемо пити. Але — парадокс. Куди не глянь — всюди вода і вода . . . А на самому острові — ні крапельки, жадного струмочка, ні одного прісного джерель-ця. Тому, власне, диким, пустельним, майже без пташиного царства, довгі віки в минулому самотньо дрімав мовчазний велетень. Лиш грубі гадюки вигрівались на розпечених ске-лях, та дикі кози отарами блукали по горах.

Відважні греки не встояли перед природними чарами цьо-го непорочного куточка і наважились переступити його бе-рег, збираючи і заощаджуючи для своїх потреб дощову воду.

Пізніше римські імператори, Октавіян Август до Різдва і Тіберій по Христі, будували тут свої казково-чудові віллі, рештки яких самотньо бережуть згадку оргій.

Надщерблене і трісле каміння німотно кричить до не-ба про криваві розправи, про людські трагедії, що колись відбувалися під цими склепіннями.

Монументальна статуя Мадонни на високому постаменті над кручею моря (вілля Тіберія) свідчить про переможну

боротьбу християнства в часи середньовіччя, коли жорстоко нищились без розбору всі пам'ятники, що були поганськими. Але суцільні колони, капітальні будови з граніту і мармуру і середньовічне варварство не спромоглося до решти знищити. Споглядають сучасники ці пам'ятки тепер і дивуються пишності тогочасного життя, високому рівню техніки і культури могутніх староримських імператорів і їх патриціїв. Дивуються і не ймуть віри, що всі ці розкішні палаци, вишукано тонкі мозаїчні роботи творились руками нещасних струджених рабів і невільників.

Багато повчальних легенд і мітичних історій збереглося ще й донині з минулого острова.

... Чорним залятим полозом шугає по скелях душа імператора Тіберія, не знаходячи собі спокою за гріхи, вчинені першим проповідникам християнської віри.

... Рівно опівночі крадькома наближаються два таємничі монахи до каплиці Сант-Міхеля, щоб там у молитві з'єднатися з Богом.

... І вже, без сумніву, кожний корінний мешканець острова чує монотонний дзвін з цієї каплиці рівно о дванадцятій годині ночі.

Помалу спускаємось в долину, і з обох боків стежки привітно простягає нам віти чарівна фльора України. Суцільним оксамитом пишаються на грядках наші чорнобривці і повні жовті гвоздики. Де ми? Може це сон? Трудно повірити. Хто ж у кого перейняв і яким способом?

Але на власні очі бачимо всюди на уступах гір наш пахучий полин, деревій, калачики, розкішні будяки, глуху кропиву, кінський молочай, дику лободу і багато інших рослин, назв яких не пригадати, бо все те гамузом іменувалось бур'яном.

А ось вдряпався в закуток цілий чагарник нашого глоду, дикої малини, плюща. Вже не кажу про окації. Кримські кипариси чорними свічками то тут, то там стирчать по острові. Дикими, ніким не плеканими, вузлуватими деревами ростуть примхливі олеандри, зрідка рододендрони, всілякі різновидності кактусів, починаючи від велетенських незграбних «орангутангів», укритих червоними «бородавками» і кін-

чаючи ляльковими голчастими шпилечками. Герані всяких кольорів множаться самі, не притягаючи нічєї уваги. Навіть шляхетні фікуси і луковиці, і ті перебувають в напівдикому стані.

Про магнолії, агави, пінії мовчу, їм ніби належить тут бути. Але що ж це? Нахилиюсь і жадібно припадаю до кущика чебрецю. Це ж наше славне, легендами оповите евшан-зілля! Зриваю кілька стеблинок і з захопленням вдихаю гіркаві парфуми мого незабутнього краю. Може це якась щира душа українського патріота, залишаючи вдома все, спромоглась захопити з собою зернятко цілющого бальзаму. І розрослося те евшан-зілля по цілому острові, зрошене сльозами туги за рідною Україною

Нам перетинають дорогу кілька автобусів. Гудуть мотори, приступом беручи навислі кручі. Сирени легкових авт попереджають про небезпечні петлі закрутин. Зустрічні сонні фурмани, гойдаючись на козлах своїх допотопних фаєтонів, наспівують сумних пісень, згадуючи молодість і шал кохання. А за їх спинами солодко завмирають у пристрасному поцілунку, задурманені чарівними краєвидами, залюблені парочки туристів.

Їм уквітчує дорогу наше ж таки золоте Іван-зілля та «кручені паничі», що ілюмінаційними ліхтариками обвинули тини городчиків, крізь які декоративно — свіжою зеленою пробиваються аспарагуси і алое.

Ми з'їжджаємо фунікульором до порту «Гранде маріна». Смугляві красуні позують біля своїх крамничок, зазиваючи купити в них вина і фруктів. Статний італієць — юнак напівнімецькою, напіванглійською ламаною мовою пропонує підкріпитися надзвичайно смачною піццерією (національна італійська страва, нагадує наш прісний корж, посмарований альбанською олією, томатним сосом і розімнятою смаженою рибкою).

Минаючи ще одну крамницю пам'яток про Капрі, прямуємо до пристані. Назустріч — ціла згряя рибалок. Вони навперербій пропонують везти вас до «блакитної печери».

Це є гордість всього острова. Хто не був у цій гроті, той не сміє сказати, що був на Капрі.

Маленький рибацький човник ляльковою шкаралупкою стрибає по хвилях. Нас двоє. Сидимо міцно держачись одне за одного. Навстоячки віртуозно веслуючи, вибирає шлях поміж прибережними брилами наш човнар.

Раптом сонце сховалось. Море почало буритись. Хижі мєви, черкаючи срібними крилами гребінчики хвиль, полюють на недосвідчену рибку.

Минаємо мініатюрні «Дарданели». Далеко позаду стирчить «Арка натурале», ближче буквою Г тягнеться мол і мальовничо димить маленький пароплавик. Сковзають баркаси, розставляючи тенета на здобич. Зовсім в далині в напрямку до Неаполю поспішає великий, з двома трубами, океанський теплохід.

Ми проти течії пливемо вздовж острова. Висока гора розчавлює нас своєю величчю. Щодалі, тим більш різко змінюється фарба води. Під човном вона чорно-синя від глибочині, але в перспективі тепер Тірренське море сизо-сіре, з пінявими білими баранцями.

Минаємо цілу галерію різних печер. З цікавістю спостерігаємо, як ось набігаюча хвиля силою вдаряє в основу гори у заглибини трубчастих рурок, і ніби тузінь пляшок шипучого «шампанського» вітає вас своїм несподіваним розкоркуванням.

«Ніс богів», побачивши нас, загадково чхає, з напором вибухаючи цілим водограєм срібних бризкавок.

Далі в природно сталактитовій рамі дивне «Вухо», як ескіз, недбало накладений пензлем вправного художника. Тут же поруч «Два Вуха» і потім «Слоновий Хобот».

Темними ямами черепа таємничо підстерігає нас у глухому закутку «Мертва Голова». Моторошно усміхаючись вишкіреними зубами костистої смерті, вона нагадує про наш короткий вік, мовляв, «я був, як ти — а ти станеш, як я!»

А море неугавно бурхоче, і миє своїми хвилями цей страшний символ вічності. Здається, море і череп — життя і смерть нерозлучно цілують себе... І це містичне цілування розлягається над морськими просторами і голубизною

Човнику, легкий мій!
Минаю кручі я.
Санта Лючія!
Санта Лю — чія!!!

Мій партнер вимовляв ці дитирамби Неаполю по-італійськи, а я по-українськи. Це не шкодило нам у такті, і спільна гармонія українсько-італійського дуету луною відбивалась навкруги Співаючи причаляли до берега.

Побачивши нас в порту, здивовані матроси учасливо запитували: «Ви теж топилися?» — Ми соромливо переглянулись. І тільки тепер пояснив нам наш юнак, чому ж ми такі «щасливі»: вчора, двох туристів, які в такий же спосіб оглядали блакитну печеру, прийшлося рятувати з виру моря.

Все було б добре, якби не одна досадна дрібниця. Моя суконка з дерев'яного шовку. Отже, коли змокне, збігається наполовину. Тому, вставши з човна, я поверх сорочки мала не спідницю, а тільки якусь старомодну туніку. Вона бовталась мені майже вище колін, і так я мусіла, незграбно ховаючись, переходити вулиці.

Але тому що хмари вже проминули, і листопадове сонце сміялося зовсім по-весняному, на душі було якось лоскотливо радісно. І цю радість поділяли й люди, що з лагідними усмішками оглядалися на нас, змоклих, збуджених пригодою та пережитими враженнями.

Листопад, 1955 року.

З ГЛИБИНИ МИНУЛОГО

СВІЧЕЧКА

(Мотив з народньої легенди)

Молебінь щойно скінчився. Старенький сільський священник зі словами заохоти побожно благословив в далеку дорогу тих, що вирушали на святу прощу.

Серед невеличкої купки богомільців впадала в очі новісінька синя чемерка з доброго тонкого сукна, в яку був убраний низенький кремезний дідок Карпо. Він був взутий також і в добрі шкапові чоботи, свіжо висмарувані колісним дьогтем. Старанно прилизане ріденьке сиве волосся на голові блищало олією. Масно вилискували також його вологі очі і вуста; сам — святочний і вдоволений. Проти інших достатками своїми нагадував повно зліплений крупчатний вареник у маслі. Дідові Карпові не треба було, як іншим убогим, ходити по хуторах і селах просити «на подорожне». Він мав, що взяти з собою. У коморі, на дні скрині, був захований місткий кисет не з дрібними мідяками, а зі срібними карбованцями, золотими п'ятьорками, десятками та двадцятками . . .

— За довге життя довелося і мені багато в чому згрішити

— Тож тепер на-старість — піст, виснажлива піша дорога до Святих Місць будуть великою покутою за гріхи мої.

— А щоб молитви скорше доходили до Бога, буду купувати грубі свічки, не менше, як по цілому карбованцю!

— Нехай довше за всі інші горять, щоб люди бачили, що я для Бога нічого не жалію !!! —

— Наробився за життя, ну та й придбав, дякувати Богу! — Вистачить усього не то дітям, а внукам і правнукам !! — Спершу відслужу молебні за всіх живих родичів, потім замовлю панахиди за мертвих

— Понесу до церкви паляниці вели-и-кі та солодкі, надимані коржі, смажені орішки, пряники . . .

— Замовлю акафісти
— Перед кожним образом по сто поклонів битиму
— Десятками проскурочки купуватиму, та на «Часточку» подаватиму.
— Бублики в'язками роздаватиму бідним старцям і калікам під церквою
— Наприкінці — півсотні на монастир пожертвую !!!
Ні, ні . . . не пожалую ! . . .

Так тішив себе старенький, вертаючись з церкви. Почуття приемного задоволення лоскотало душу. Думками ж витав Карпо далеко, далеко в хмарах Просто біля Самого Господа-Бога

Коли це назустріч йому — сусіда Гарасим. Обидва спинились. Гарасим зняв свою потерту смушеву шапку, ввічливо вклонився і несміло почав:

— Чув я, що зволите на поклін до Гробу Господнього збиратися? —

— Хотів, бач, попросити Вас, помолитися і за мене грішного. Жінка у мене хвора дуже. Не знаю, чи й видужає. Дітей маленьких купа. Не можу ради їм дати без господині вдома. Та ще й у полі роботи маю, гей! Ніяк відлучитись, щоб піти до церкви, помолитись. Тут він схопився за голову обома руками і опускаючи їх, безнадійно махнув ними в повітрі. Найняти когось, самі знаєте, не маю за що. Та до мене, на мої злидні, важко кого підшукати для помочі.

. . . [Так оце, як Ваша сердешна ласка, дорогий сусідо, поставте Там свічку! Може зглянеться Бог на мою нещасну долю !!

— Тільки, даруйте, що не маю більше. Оце всього, що є в господі! —

Гарасим довго шарив у глибокій кишені доморобних брудних і латаних штанів. Нарешті, витяг звідти мідну копійку, перехрестився широким хрестом, поцілував зчорнілий мідячок і подав на долоню сусідові.

Потім, тут же на вулиці ообернувся до церкви, став на коліна і тричі поклонився проказуючи:

— Боже, Милостивим будь до мене грішного!!! —

Тоді побажав богомільнику: «Дай-бо, сили вам на тяжку дорогу!!!»

— Благополучно вертайтесь при здоров'ї!

Наостанку додав, чухаючи потилицю: «Там те... розумію... може замало це.... Такщо може й не вистачить, то доложіть, будь ласка, свого якого шага, чи два, хоч на найдешевшу та найменшу свічечку!... Вам за ню відроблю колись по-сусідському.

Багач здвигнув плечима, сховав дар до кишені і обіцяв прохання виконати.

З торбами за плечима, а хто ще й з костуром в руках, помалу мандрували наші пілігрими втоптанними стежками. Проходили степом, ішли через ліси, минали ярки, ниви, річки. Перетинали села, хутори. В слоту і дощ, під палючим сонцем вдень і зоряним «чумацьким шляхом» вночі терпеливо міряли пішоходці довгі верстви, спиняючись десь біля криниці чи річки тільки на короткий відпочинок.

Використовувати якийсь із видів транспорту, крім водного, вважалось за гріх. Бо старий звичай був дуже суворий. Не жалючі себе, треба було терпіти всі подорожні невигоди. Але що це в порівненні з терпінням Христа!!?

Тримав це в голові і дід Карпо.

Відпочиваючи якось під кущем, на третій день мандрів, відчув Карпо, що йому замуляла копійка, ставши в кишені руба. Згадав при цьому свого сусіда і зневажливо всміхнувся.

— Що ж та копійка?! —

— Бідний, бідний! Йому навіть гріхів своїх перед Богом немає як відмолити! Дав копійку! А може Там по копійці і свічок немає!? Собі купуватиму дороги, а йому за копійку!... А чи не встид мені буде і перед людьми копійчану свічку перед Гробом Господнім ставити?

— Не буду ж усім пояснювати, що це, мовляв, не моя свічка, а того бідного старця....

Подумав так ще трохи, а потім... Та що, зрештою, буду возитися з тою дурною копійкою?! — витяг з кишені і жбурнув її у бур'ян.

А потім зручно повернувся (тепер уже ніщо його в ки-

шені не муляло) і засинаючи, потонув у спогадах домашнього добробуту

Дістався наш прочанин разом з іншими до Святого Місця. Там сповнив усе, як задумав здому: ставив свічки зазавтовшки в кулак, сповідався, приймав Святе Причастя, щедро роздавав милостиню

Та от час і додому.

Вертались тою самою дорогою. Наткнувся Карпо на куц будяків і згадав Гарасимову копійку.

— Отут то, самісінько в цьому місці я її викинув. Щось заворушилося на совісті Мовляв, обіцяв же йому свічку поставити і помолитися за його хвору дружину

— А, лишень, погляну, пошукаю ту копійчку! Чейже й досі лежить у бур'яні?!

Карпо підійшов до кущика, нахилився, розгортаючи зісохле бадилля і раптом остовпів В траві, при самій землі, під захистом лапатою пожевклого листочка веселим вогником блимав огарок тонюсінької, висуканої з жовтого воску, копійчаної свічечки

Карпо упав на коліна, цілував навколом землю, дрижачими руками безупинно христився і шептав слова молитви.

Тільки тепер уже цілком по-новому, з іншим почуттям, ніби раптом прозрілий, відмолював він тут, серед степу свій великий гріх

Вдома діда Карпа чекала неприємна новина: дворище його з усім чисто добром згоріло саме на третій день його відсутности.

А Гарасимова господиня, що на вдивовижу всім видужала і поправилась, бідкалась біля гостя-богомільця і дуже просила дорогого сусіда замешкати у них і відпочити після тяжкої дороги.

Вересень, 1954 року.

ШКОЛЯРКА

Десь на початку зими на мешкання до батьків малої Христини попросився новий учитель. Його попередник — блідий і виснажений, помер восени від сухот.

Кімнату найнято, на радість Христі, поруч дитячої. Вранці, ще поночі, Петро Іванович уже снідав і поспішав на роботу. Школа містилась недалечко, за майданом, біля церкви. Галас зі шкільного подвір'я чути до Христинино двору, а коли добре прислухатись, то можна розібрати навіть окремі слова.

Увечорі в хаті вчителя майже завжди гамірно. Батьки його учнів, візники, що привозять паливо для школи, співаки з церковного хору, або просто дядьки, спокушені світлом затишної зелені настільної лампи, отак собі заглянуть покурити та побалакати.

Інколи відбувались співанки. Хористи вигукували так, що аж стеля піднімалась догори. А коли вчитель ще витягав з шухляди свою скрипку і тонісько-тонісінько на ній пильгував, тоді діти сусідньої кімнати швидко затуляли і відтуляли пальцями вуха, і в їхніх головах відбувались цікаві експльозії.

В дитячій кімнаті Христя була за диригента. Вона вилазила на стіл і керувала хором своїх братів і сестрички. Шалено вимахуючи в повітрі руками, старалась спрямувати дитяче пицання в тон другої кімнати: до-о, ре-е, мі-і, фа-а-а-а...

Замість скрипки, Христя викрадала з кухні рубель і качалку. Тоді вже вся дівтора чиргикала по столі цим інструментом. Кращого і веселішого зайняття годі було придумати!

Траплялося так, що у вчителя й нікого не було. Тоді він щось муничив собі під ніс і кружальцями записував на ричочках позначений папір.

Інколи на цілий довгий вечір кудись пропадав, або як і

був удома, то читав товсті, претовстезні книжки. Христі кортіло до кімнати вчителя. Загляне тихенько і скривиться.

— Що тобі, Христе? —

— Та . . . пошукаю у вас свого м'ячика . . . —

Через півгодини знов зазирає, а він усе читає та й читає. А в тих книжках ні одного малюночка. І як йому не нудно?

— Ти вже знов тут?! —

— Десь мій зайчик подівся?! —

— Ох, той же гемонський зайчик! . . . — усміхнеться було не одриваючись.

Та найбільше щастя дітлахам, коли Петро Іванович, сидючи вдома, заходжувався сам палити собі грубу. Тоді Христя, а з нею і ціла черідка дітей вскакували помагати. Пхали до дверцят печі поскручувані верчки, пищали, при тому, перекидались у сухій соломі, як поросята.

Вогонь у гробі здавався якимось вульканом огнистих язиків, чарівним вікном у царство тайни. Діти стихали, задивлені на нього, і тоді Петро Іванович сідав у своє крісло і читав чудернацькі казочки, оповідав різні сміховини, а потім зав'язували комусь очі і бавились у піжмурки.

— У школі ви теж так забавляєтесь з дітьми?! — А що ви там робите? — Як це — вчитися? — закидала Христя вчителя питаннями.

— От, коли станеш школяркою, тоді побачиш! —

І Христі заманулось стати школяркою.

На другий день прокинулась рано-ранесенько. Подивилась по кімнаті: брати і сестричка ще солодко спали. Старшої взагалі не було вдома. Її віддали до школи у сусіднє село, де жила Христинина бабуня. Там у школі було кілька вчителів. І кожний мав тільки одну групу. У цьому ж виселку один учитель на три класи.

Христя розглядалась по кімнаті і чогось чекала. Раптом чиркнув сірник за дверима. Щілінка з дверей учительової кімнати зазолотилась. Це він засвітив лампу і одягався. З кухні чути було, як шипів самовар і поралась біля снідання баба.

Христина тихенько вилізла з постелі і почала теж одягатись. Все нічого. Лише страшно було їй полізти під ліжко по чобітки.

— А що, як там сидить «Жеригівна» і ковтне Христю цілком? —

Дівчинка покликала маму, тата, бабу.

Батьки насварили її і веліли спати. Але Христя таки настояла на своєму. Сьогодні, мовляв, вона іде до школи. Адже вчора ввечорі Петро Іванович обіцяв її взяти зі собою.

На дворі дув сильний холодний вітер. Валив Христю з ніг. До того ж зривалась суха пороша і різала лице. Ноги загрузали в глибокому снігові. Стежка, протоптана школярами — вузесенька. Іти поруч удвійку не можна. Тоді вчитель просто взяв Христю наоберемок і поніс до школи.

Коли вони наблизились до двору, сторож закалатав у ручний дзвоник. Діти, як миші, шаснули у двері і за які хвилини-дві двір спустів.

Увійшли в темні сіни. Далі — простора роздягалка. Удовж стіни на кілочках висіла верхня школярська одежа, від якої тхнуло прілим клоччям, оселедцями, олією.

Підлога брудна, змокріла, засмітчена лузаням насінням. Сторож шпугав з рота водою, ладнаючись замітати.

В учительській Петро Іванович швидко роздягнувся сам, розв'язав хусточку, якою була запнута Христина, допоміг їй скинути пальтечко і, посадивши у куточку біля теплої комина, дав для розваги забавлятися рахівничкою.

Другі двері з учительської вели до кляси. Там гуло і торхтіло все, як у млині. Але, як тільки вчитель з'явився на дверях, кілька десятків дитячих голів рвонулося догори і почали співати молитву.

Нарешті все стихло. Христя кинула рахівницю і почала підглядати у щілину дверей, дуже цікава, що ж робиться у клясі.

У великій кімнаті стояло три ряди брунатних парт. Петро Іванович щось пояснив одній ланці школярів, і вони мерщій повитягали з торбинок каламарчики з атраментом і почали списувати з книжок. Другій крайній колонці повиписував якісь значки на стінній таблиці, і ті теж зашелестіли зошитами.

Нарешті, звернувся голосно до середнього ряду, де, шморгаючи носами, сиділа малеча. Учитель витягнув зі столу

пуделко з тектурними картками і почав з дітьми «бавитись». Витягне карточку і поставить її на горішній плянці дошки, а малята як закричать ув один голос: «У-у-у!!». Тоді він подасть ще котрусь карточку з намальованим бубличком, а малі пишуть: «О-о-о!!».

Христі було дуже забавно і весело. Вона просто влипла кирпатеньким носиком у вузький отвір дверей і затаєно спостерігала далі. Самій теж хотілось кричати то О, то У, то А. Це а нагадувало їй горобчика з похиленою голівкою і задраним догори хвостиком.

А вже цілком непристойним здалося Христі, коли Петро Іванович поставив нагорі тектуру, а на ній М — намальовано штани догори ногами. Це вже було дуже смішно.

— От так школа! Вчать штани догори ногами!! — Христіна прискала від сміху і, нарешті, не втрималась і голосно зареготала.

В клясі було тихо. Вчитель почув сміх, чмихання і суворо погрозив на неї пальцем. А сам витягнув ще одні такі ж штани і два горобчики з піднятими хвостиками. І коли посортував в ряд так: штани, горобчик, ще одні штани і ще один горобчик, то діти радісно захлинаючись загули —
— Мма — мма! —

Христя оглянулась. Ніякої мами ніде і близько не було, а школярки все повторювали: «Ма-ма, ма-ма!!»

Закалатав дзвоник. Всі кинулись надвір, а по Христю прийшов тато.

Другого ранку вона знов ув'язалась: «До школи та й годі!»

Вчитель спішився, а тато заки зібрав її, заки посадовив закутану на ковганку і привіз на науку, була вже велика перерва. Петро Іванович грів своє горло чаєм. На столі лежала синенька пачка цукру. Вчитель дозволив Христі будувати з блискучих пиляних квадратиків білу церкву і зник. Дівчаткові кортіло ж заглянути до дітей. Вона приставила вухо до замочної щілини і почула, як хлопець одноманітним тоненьким голосочком ще майже по складах вичитував:

«...Який смачний кусничок білого цукру!»

Як приємно хрумтить він на зубах!...

Христя вхопила один шматочок з церковної бані і почала дійсно хрупати. А школяр і далі вів:

«Як смачно випити з ним шкляночку чаю вприкуску, а ще смачніше, коли покласти його внакладку!»...

Це ж саме читали й інші. Всі за чергою, і всі тим же самим високим дискантом, з тими ж самими зупинками і інтонаціями. Здавалось, що це не читання, а монотонний спів колискової пісні. Дрімав сторож в сінях над грубкою, позіхав учитель; скрутившись клубочком, міцно заснула на кріслі і Христя.

Гупання чобіт в коридорі збудило її. Вона прокинулась. У двері постукав батюшка із сусіднього села. Він приїхав вчити малих — молитов, старших — Закону Божого.

Отець спитав її: «Молитви знаєш?!»

Христя жваво розповідала, як їм удома баба Лавринка «проказує» вранці і ввечорі на сон. Особливо натерпеливисься Христя вранці, коли на столі вже пахнуть гарячі вареники, або яєшня чи пироги з картоплею і сметаною, а уперта баба не дає і до столу підійти, поки не «прокаже».

Напам'ять дівчисько знало «Богородицю» і «Царю Небесний». Батюшка усміхнувся, взяв її за руку і повів до кляси. Парти були для Христі височенькі, і вона ледве злізла, і ледве умостилась на першій. Ноги незручно бовтались і не доставали до підлоги.

На третій день мала без снідання, раненько чкурнула до школи сама так, що баба не встигла їй і «проказати». Був страх, щоб місця ніхто не зайняв на парті.

Почався урок. Але у Христі не було настружених палічок. Петро ж Іванович вигадав сьогодні «бавитись» з перваками у маленькі паточки.

Покаже кілька, а тоді один сховає, або два додасть і питає: «Скільки лишилось?!»

Так робив по-різному. Перед кожним учнем лежало на парті по десять вишневих палічок. Христя сиділа і мовчки спостерігала. Тоді Петро Іванович зачав виписувати такі палічки на таблиці. Ставив якісь хрестики, рисочки, бублички, а малі повторювали: «П'ять, шість, вісім...»

Після цих рахунків дівча, нів кого не питаючись, подалось додому і зараз же нарепіжилось на татка, щоб вистругав їй чи нарізав стільки прутиків, скільки пальців на обох руках.

Наступного дня вона вже цілком вдоволена прямувала до школи. За пазушкою муляла в'язочка червоних вишневих кілочків. Все було гаразд. Та ось на перерві спіймали її хлопці почали дражнити за те, що, мовляв, червоним буряком помалювала собі щоки. Дівчина плакала і повторювала: «А от і ні; а от і ні!!!.»

Та хлопчаки не вірили, бо її дитяче личко нагадувало розцвічену червону півонію. Тоді школярі звалили Христа в сніг, плювали на її обличчя і розтирали своїми брудними пальцями. Але фарби все таки не виявили. Щойно після цього вони перейнялися до новачки великою повагою. Підняли на ноги. Обтрусили сніг. А та тільки схлипувала від образи.

Дзвоник кликав до науки. Розкуйовджена, замурзана, пом'ята з'явилась Христа останньою. Вчитель глянув і зареготався.

— Де ж це ти була?! —

— Сажу трусила, чи що?!... —

За ним порснули сміхом і учні.

— Біжи вмийся! Тоді прийдеш! —

У коритарі сторож співчутливо зливав їй у жменьки воду над тазком. Тоді обітер полою свого кожуха і корявими руками пригладив волоссячко.

Цього ж пам'ятного дня, немов в заплату за страждання, Христа одержала буквар і аспидну новеньку дощечку з червоним грифелем.

Але вдома не сприймали поважно її науки. Коли було дуже холодно, або мело снігом, до школи взагалі не пускали. Христі ще не сповнилося повних шість років, і записувати по-справжньому в школярки збирались щось через півтора — два роки. Безперечно, мова йшла про школу, в якій уже вчилась її старша сестра.

Як же здивувались батьки, коли весною, після закінчення зайнять, Христина принесла, сторінок на двадцять, цікаву книжечку: «Сліпий дзвонар». Це була нагорода і перша книжечка, яку Христа легко і самостійно прочитала після букваря.

Червень 1957 р.

О, КРАЇНО МОЯ, ЗАПЛАКАНА...

ДИВНИЙ ВЕРШНИК

Село. На площі — церква, проти неї — сільрада. Ген за вигоном, на пригорку — зруйнований поміщицький палац. Сиротами стримлять напіврозвалені білі колони. Дорога до панських будівель обсаджена стрункими тополями.

На горі, за селом — вітряки, як солдати на варті — один, два, три — стоять в ряд. Крила надщерблені, прострелені кулями дірки рябіють решетом.

А за вітряками — битий шлях. Довгий, широкий — повз поле, ліс, через річку...

Оці вітряки, цей шлях і ліс — німі свідки недавніх воєнних подій на Україні.

Червоні, білі, синьожупанники... Знов білі і знов червоні. Невпинно лилася гаряча кров... Скільки вдів, сиріт блукає по згарищах! Немає ліку жертвам, заподіяним шкодам...

Спустошливим вихором прокотилась хуртовина... Зараз ніби стихло. Відгреміли страшні бої... Тільки тужно задуманий могутній ліс в непроникливій і зарослій гущавині своїй ще дбайливо оберігає таємничі загони відважних і нескорених українських партизанів.

*

Бабине літо. Розкішний соняшний осінній день. На фоні чистого яскравосинього неба, немов прозорі хмаринки, снуються шовкові нитки срібного павутиння. Легенький пустунвітерець бавиться з клубками зісохлого перекотиполя і же не їх ген, ген в далечінь... Довгими кольоровими пасами простяглись селянські ниви.

Недалеко дороги літній господар оре своє поле. «Гречана» коняка напружено тягне плуга. Вона невинно махає головою і довгим хвостом обганяє набридливих і жалючих оводів. Вичищений масними брилами пахучого чорнозему, люстром відбиває на сонці леміш.

Захеканий старенький дідок руками втирає з чола піт і гірко зідхає.

— Оце так доводиться на старість гарувати! Мав же чотирьох синів. Виростив їх! Хлопці — як мур! Готова поміч. Та бач, нікого дома. Того червоні забрали, другого — білі, а два інші самі пішли — Україну визволяти...

Постояв старий, подумав трохи, тривожно кинув на ліс зажуреним поглядом та й знов до роботи; бо день, либонь, короткий, а стерні ще багато.

*

Недалеко на узліссі гурт пастухів. Дзвінко брязкають бляшані платівки, поприв'язувані коровам, щоб у лісі не погубились. Південь. Хлопчаки в ярку, при дорозі, розложили ватру. Сухе картоплиння і дрюччя тріщить веселим огнем. Синій дим тоненькою цівкою підноситься догори. Печуть картоплю, солодушки, в залізному кухлику варять напій з глоду і шипшини...

Тихо навкруги... Тільки шепочуть жовті листочки, в повільному ритмічному танку спускаючись додолу. Безвольно ронять дерева свої казково-бронзові шати. Сумує ліс і плаче ледве чутними золотавими сльозами...

*

Запримітили пастухи на шляху стовп куряви. Хтось несамовито гальопував до міста. Кінь летів, як на перегонах.

— Що воно таке? — питалися хлопці, перелякано озируючись довкола.

— Може знов війна починається?! — кинув той, що апетитно сьорбав гарячий чай, обпікаючи кухликком губи.

— Гей, Мишко! — гукнули в ліс.

— Неси свою «будьоновку», кидай мерщій у вогонь, здається влада мінятися буде?!...

Переляканий Мишко вискочив із-за кущів, шморгнув носом, колючим терновим дрючком зачепив знайдену в бур'янах шапку з червоною п'ятикутною зіркою і, під радісний світ своїх товаришів, жбурнув у палаючу середину вогнища.

Тимчасом загадковий вершник наближався. Клокання кінських копит віддавалось дзвінкою луною. Із-під ніг інколи вилітали вогняні скалки і тут же на дорозі гасли.

Хвіст повівав у повітрі. Через розпалені ніздрі клубками валила пара. Міцно натягнена вуздечка боляче тисла. Жеребець пущений чвалом, безперестанку пфоркав.

Порівнявшись з борозною дядька і побачивши тяжко працюючу подругу, кінь жагучо заїржав, і з оголених його рожевих ясен пухнатим шумовинням розлетілось по дорозі шмаття білої піни.

Нетерпеливий їздець немилосердно шарпонував повідки вуздечки, цокнув своїми острогами, від чого бідний кінь звився дибки і понісся майже в повітрі, ледве торкаючись ногами землі.

— І хто це може бути?! — мучились у здогадах хлопчачки.

Та ось дивний вершник минає вже ватру. Перелякані пастухи зацікавилися. Їм все похололо всередині.

Верхи гнала — не вірять своїм очам — Хівря-комуністка, куховарка з дитячого будинку. Головою своєю вона просто прилипла до шиї гнідого жеребця.

Огрядна, в чоботях, в широкій, з достатку пошитій, кубовій спідниці, двічі внизу переложеної плисовою стрічкою. Вишивані рукави української жіночої сорочки повними пупирями надувались в повітрі. Керсетка з рясними вусами щільно облягала дебелий стан. На шиї кілька разків дешевого скляного намиста. Але... Чому ж поверх намиста на грудях великий батюшчин хрест?!... І на голові поверх хустки знов же... панотцева фіялкова плисова шапочка?!... А за плечима — карабін.

— Оце тобі й Хівря!!! —

— Кажуть, що вона, не здіймаючи того карабіна, і юшку так дітям варить, — реготались голосно.

— Ну але це, мабуть, відьма в Хіврю перекинулась, у панотця все покрала і на себе почепила! — вирішили пастушки.

*

За Хіврею із-за млинів гналась юрба селян. Двоє з них, либонь, близько вже. Та не догнати їм породистого і вгодованого поміщицького жеребця!!!

*

— Тьху!! — сплюнов дядько, спиняючись з плугом на закруті.

— Нечиста сила в поповому образі — скинув шапку, перехристився і погрозив услід пальцем.

Здивовані пастухи завзято сперечалися і не могли довести один одному, хто ж їхав на коні — баба, батюшка, вояк, чи, може, привид у людській подобі?

Та ось ті, що доганяли, теж тут. Захекані і спітнілі, спинились вони біля ватри.

— Ех, шкода!!! Утекла таки, проклята!! Чом же ви не переймали?? Га?? Ех ви, молодці! — закурювали самосаду дядьки.

— Кажете, злякались тієї примари?! —

— Та то ж таки Хівря-комуністка, що в панських будівлях тепер мешкає.

Підійшов орач, цікавий, що сталося.

— Знов Хівря щось устругнула?! —

— Та-а-к — відповів свідок ганебної події.

— Е-е-е, сьогодні її раненько підняло. Я, як запрягав удосвіта, так бачив — вона хутенько бігла в село. Між тополями тільки п'ятами мелькала. Попідвіконню людям стукала. Довгою лозиною від собак відгонилась. У підводи, бач, загадувала на завтра, а тих, що на сьогодні, відразу вигонила продналог на станцію везти.

— Так ото ж — перебив той, що доганяв — біля сільради вишикувалась довга ланка возів, наладована повними мішками збіжжя. Мали вже рушити...

— Кажіть ви далі, сусідо, бо я саме тоді по батіжок до кума у двір заскочив.

— Та як ви пішли, ударило по мертвому — продовжував другий.

— Так жалібно, аж на спині мурашки забігали — бемм-бемм-бемм. З церкви виносили покійника і похорон з панотцем і півчими прямував на цвинтар. Підводчики, держачи віжки в руках, познімали шапки, христилися... — Вічна пам'ять, вічний спокій... —

— Коли ось, як не вилетить Хівря з сільради. На підпитку вже, як скажена собака з прив'язі зірвалась, та до священика.

— Ти, що ж, водолазе мерзенний, патlach — каже — затятий!! — Дорогу мені перейти хочеш?! Віщуєш недобру путь?!...

— Відразу лясь, лясь його по щоці! — А далі — карабін з плеча, та прикладом по плечі, по спині...

— Знімай хрест — кричить — собако, доки будеш людей брехнею дурманити?! — Зухвало зірвала з голови священика скуфію, хрест зняла і почепила все на себе.

Розгублений батюшка відхрищувався від неї, як від нечистої сили, і потім спитав з гіркою усмішкою:

— А ти, пропаща вівця, в перейдену мною дорогу досі віриш, від дурних забобонів і після своєї революції позбутися не можеш?!...!

— Все це трапилось умить. Розлючений нарід кинувся на захист покривдженого батюшки. Із сільради вискочило начальство. Крик. Таке зчинилось, гей!! Баби голосять, мужики лаються, коні іржуть, а дзвін ще більше жалю завдає...

А Хівря баче, що не переливки, на цей раз їй так дурно не минеться, мерщій скочила на свого огиря та й гайда!!! — широко махнув рукою оповідач.

— А далі що? — питали пастухи.

— Та що ж далі? — Розпрягли підводчики коні та навздогін, і звідусюди чули, як люди погрожували і проклинали Хіврю.

— Що їй, безбожниці клятій? Ні страху, ні встиду!! Бідного чоловіка зі світу зігнала, дітей в сиротинець одвела, а сама — гуляє... В комунію записалась — кажуть — буцім сатані душу свою застановила. Пий, веселись, Хівре! Знущайся з нас!! Настане день!!!... Прийдуть і на тебе жнива!!!...

І дядьки подивились на шлях, де далеко на обрії майоріла маленькою ледве помітною сірою плямкою Хівря, утікаючи до повітового міста.

*

Перед двірима міського двоповерхового будинка-парткому — Хівря спинила змиленого коня. Побачивши незвичайного дивного вершника, цікаві секретарки визирали з вікон. А зухвала потвора обтрусилася порох з рясної спідни-

ці, поправила на собі хрест і шапку, та з батіжком у руці поважно піднімалась по сходах.

Зворушена до сліз комуністка-завідувачка жіночого відділу в червоній хустині, з простягненими руками і з незвичайно радісною усмішкою, тепло зустріла свою активістку, як тріюмфуючу героїню.

З усіх дверей цікаві очі. Всі хочуть бачити її — Хіврю! Сам секретар партійного комітету задоволено, і з подякою тисне їй руку. Хівря швидким рухом зняла хрест, скуфію й урочисто поклала на стіл начальника здобуті трофеї.

— Маладец, баба! Вот его настоящая антирелигиозная пропаганда!!! Хвалю!!

— Зовсім, зовсім, як за Леніном — щебетала вислужливо завжінвідділом. — Оця куховарка, дійсно, зможе правити державою!!!

— Призначте її від сьогодні ж на завідательку дитячої комуні — розпорядився секретар — і подаруйте червону шовкову хустку!!!

*

В цей момент заклацали стріли надворі. Раптом задзвеніли шиби вікон від різких пострілів з рушниць.

Це до міста вскочив загін петлюрівських партизанів і оточив будинок парткому.

2. 12. 1953.

ХРЕСТИК

Відбувалось це в невеличкому, Богом і людьми забутому, селі Наддніпрянської України.

Був 1922 рік. Жовтнева революція каламутним виром зрушила глибини. Піняві хвилі бурхливого хаосу підмивали устояне патріархальне життя українського села.

І хоч в церкві ще відбувалась регулярно служба Божа, і молились, і говорили в ній, звичайно, потай, вчителі і учні, та в школі вже Закону Божого не викладалось.

Замість молитви перед наукою, школярі збирались після дзвоника в коридорі і на команду чергового вчителя (така була директива «згори») співали «Повстаньте, гнані і голодні, робітники усіх країн...» Це був організуючий початок, а після розходились по клясних кімнатах для науки. Місцева влада не мала уяви про педагогіку та й не цікавилась такими питаннями, як методичні розроблення, плянування, звітність, обсяг проробленого матеріалу, успішність учнів, підручники, наочні приладдя і т. д.

Вона цікавилась тільки одним бойовим завданням, надісланим з центру: антирелігійна пропаганда. Плякати, малюнки, що жовчно кпили з тих, хто вірить в Бога, висіли на стінах в клясах, в коридорах, навіть були наліплені на воротях школи і на шкільному паркані.

Зміст яскраво розфарбованих дешевих гасел полягав в тому, що, мовляв, «релігія є опіум для народу».

Отож, село, що про нього говоримо, лежало в сорока кілометрах від повітового міста. Рідко коли сюди заглядало начальство ще навіть у мирні часи. Природня перешкода була поважною для того причиною.

А саме: невеличке село мальовничо розкинулося на високому горбастому шпилі і, щоб до нього дібратися, треба було поминути чагарником зарослий байрак. Восени і на весні розливались води і утворювали невилазну чорноземну грязюку. Багато легенд ходило про те, як в багнюці загрузла інспекторська карета. Промучившись кілька годин, візник з каретою і розлюченим начальством повертав до міста.

Тож зараз, пізньої осені, про якусь ревізію з повіту ніхто і не сподівався.

Завідувач школи більше дбав про своє домашнє господарство, бо мав велику родину і мусів її якимсь чудом прогодувати. Платні ж регулярної, звичайно, тоді не було. Кухоль пшона, дві жмені соли і півпуда житнього борошна — це єдиний аванс на кожного вчителя за перше півріччя.

Пошесть плямистого тифу грізно лютувала в селі і через те зменшувала відвідування учнів, а також і вчителів.

У школі не палилося. Було холодно, голодно, непривітно. На перервах сумно було дивитися, як, задубілими від холоду руками, діти витягали із засмальцьованих кишень шматки житнього хліба, покроплєного олією і, відкусюючи потрошку, розтягали на довший період смакування дорогого сніданку. Дехто гриз макуху.

Відбувши заняття у школі, вчителі мусіли як неодмінний обов'язок, за ту ж мізерну шкільну платню виконувати ще громадську роботу ввечері, яка знов же таки найбільше полягала в антирелігійній пропаганді.

У себе вдома ікони вчителі перевіщували у темні мало помітні куточки або ховали за стосами подушок, за бильцями ліжок.

В Бога вірили тільки вдома, а на службі і роботі суворо заборонялось.

Нарешті, було офіційно заборонено советським вчителям ходити до церкви, замовляти молебні, панахиди, христити дітей, ховати покійників за християнським звичаєм.

Всіх, хто бодай в якійсь мірі виявляв ознаки релігійности «вичищали» з роботи, з вовчим квитком і позбавленням права голосу на державних виборах. Ото в таких умовах тягло своє убивче ярмо колись досить сите і багате українське село із своєю невеличкою школою. І от одного дня сталась в цій школі незвичайна подія.

*

На великій перерві вскочив до вчительської кімнати білявий кирпатенький хлопчик, аж надриваючися від радісного крику: «У неї хрестик, у неї хрестик, я сам бачив на власні очі, як вона запинала комір своєї сорочки, він блиснув, я бачив... Хрестик!.. Хрестик!..» За ним рухливою

юрбою заглядали збуджені, червоні обличчя школярів, що ніби піймали на «гарячому» великого злодія.

«У кого, де вона» — грізно запитав переляканий директор.

— Та он там, Манька Білокінь, із вашої ж кляси, вона схопила свою торбинку з книжками і зошитами і хотіла вже бігти геть зі школи, та хлопці придержали.

Дійсно, в протилежному кутку подовгастого шкільного коридору, там, де стояла велика дубова бочка з міцно набитими залізними обручами, з водою для учнів і мідним кужликом, прикріпленим на ланцюжку, забившись за відра і мітли сиділа розгублена, перестрашена гарненька дівчинка років 11. Волосся було розкуйовджене, хустка збилася набік до вуха, вся вона тряслась, як у лихоманці. Бліде обличчя перекривилось, а в великих карих наївних оченятах, повних жаху і сліз, ховалась і глибока образа і рішучість не віддавати найдорожчого. Одна рука тримала полотняну розірвану торбинку з книжками, а друга міцно держалась за шию так, що нігті її дитячої ручки посиніли від напруги.

Побачивши директора і гурт школярів, що сунули на неї, як грізна навала, дівчинка затрусилась і закричала гістеричним несамовитим дитячим голосом: «Не віддам, нізащо, не віддам, це мені від мами, від покійної мами...»

Далі нічого вже не можна було розібрати.

Директор шарпнув її із кутка, розтібнув комірчик і всі остовпіли... «Ага!!!...»

На грудях, на дешевому ланцюжку висів звичайний невеличкий металевий хрестик...

Кілька секунд панувала гробова мовчанка, а потім розлючений директор схопив свою маленьку жертву обома руками за плечі і виштовхнув за двері зі словами: «Тобі в школі більше місця немає. скажи, хай зайде на розмову до мене ще твій батько...»

*

Через кілька місяців у сельбуді відбувався гучний показовий суд над цим же самим директором школи за те, що він крадькома в другому селі хрестив свою новонароджену дитину.

ЧЕРВОНА ПЕРИНА

Молоденька, жвава вчителька працювала перший рік у сільській школі. Вона приховала своє соціальне походження, бо була донькою священика. Уїдливі поліційні шпальти советської анкети: «Хто такі батьки? Чим займались до революції?; Що роблять тепер?; Чи не позбавлені права голосу у виборах до рад?; Чи не мають родичів закордоном?» — і багато таких і інших питань учителька обійшла, або ризикуючи, подала неправдиві відомості.

Щоб одержати посаду вчителя в році 1921 за часів встановлення і розгортання советської влади в Україні, треба було мати бездоганну «чистоту» пролетарського походження. Більше мало що тоді бралось до уваги. І ось відразу, як це пізніше виявилось, не тільки ця кмітлива вчителька, а і майже всі старші і заслужені педагоги набули раптом бездоганне соціальне походження. Так вимагав советський фронт культури.

Та був це третій фронт, на який виділялись такі мізерні кошти, що вчителі ледве животіли. Залишити ж працю самому ради «шлункових інтересів» вважалось мало не злодійством, і місця такому «шкурникові» під пролетарським небом уже не знаходилося. Справа виглядала так, що і на цю працю попасти важко, і з праці звільнитись неможливо. Той же, хто не мав зайняття, числився нарівні з «нетрудовим елементом» і брався місцевою владою на спеціальний облік «небезпечних».

Вчителі вели напівголодне існування. Особливо тяжко було свіжим, необжитим початківцям, як от нашої вчительці, що була примушена ховаючись шукати посади поза своїм селом.

У її тата була велика родина і вся та каша — дітвора тільки — що спиналась на ноги. Лише ця, найстарша — Зіна, скінчивши гімназію, пішла на свій «хліб».

Виряджання її в світ виглядало сумно. Перед ганком невеличкого дому стояла запряжена в селянській звичайний віз охляла коняка. Обома руками татко обережно виніс невеличку дерев'яну скриню з пожитками вчительки, а мама — кошик з харчами на дорогу. Ото і все майно, якщо згадати ще й про червону перину навхрест зав'язану і прикріплену пасками до воза.

Розглянувшись по приїзді в нове село, Зіна скоро зорієнтувалась. З дитячим наївним запалом віддавалась найбільше роботі в драмгуртку. Вона не мала повних вісімнадцять літ. Зранку в школі, після обіду на громадській праці, а ввечері «театральна діяльність».

Пізно верталась з проб додому і часто до ранку, в ліжку натягаючи коць з головою, в зимній нетопленій хаті, при смердючому, маленькому каганчику, виучувала «перші драматичні ролі».

Зіні без кінця хотілось їсти. Те харчування, що вона мала в родині директора школи «набір» (вдовг), зв'язувало її. Зіна соромилась наїдатися, хоча і знала, що того припахуючого вже барана, якого розтягали, якомога надовше, завідувач виміняв у селянина за шкільну біблію.

Зібгавшись клубочком в ліжку, Зіна згадувала рідний, теплий дім. Вона боялась налагодити і тримати зв'язок зі своїми «нетрудовими і непролетарськими» батьками.

Кілька разів її мама базарянами передавала їй потихеньку листа, щоб їхала додому, як дуже сутужно. Та Зіна думала про інше. Вона вирішила клопотатися про перехід на працю до дитячого будинку у повітовому місті. О, там хоч харчування будь-яке належить, а головне театр! Це ж не якенебудь далеке і глухе село!

Мрія скоро стала дійсністю. Допомогла Зіні її подруга, брат якої працював у повітовому відділі народньої освіти. Разом з новим призначенням подруга вложила до коверти і від себе маленького листа. В ньому писала, що татко Зінин тяжко хворий на тиф.

Зіна дуже любила своїх батьків, дуже стужилася за братами і сестрами, але твердо вирішила додому не заїжджати, а прямо в повіт. Думала по кількох днях улаштування на новій роботі тихцем, пішки, за двадцять кіломет-

рів, навідатись в рідне село, бо в місті, зрештою, не так помітно, хто куди йде або їде. Таким чином, таємниця соціального походження буде збережена. Зібралась і рушила в дорогу...

Селянин, що на той день був викликаний сільрадою у безплатні підводи, був говіркий і торохтів безупину. А Зіна сиділа на возі і в серці її точив червяк сумління.

— Проїхати мимо і не заїхати додому? ... — Може з татком, справді, дуже зле, може щось, борони Боже, статися за кілька днів поки зберуся до них?!...

Погойдується віз і нагадує домашню колиску, що стоїть в садку, пригадуються пестощі люблячих батьків... Які вони рідні, а мусять бути далекими! Бо ж робота. А це зараз єдиний засіб до будь-якого існування.

Згадалась недавня повітова газета з сатиричним малюнком на першій сторінці: велике сито, а в ньому сидять вчителі і завідуючий відділом народньої освіти їх «сіе» розгонистим рухом. Багатьох одсіяно, лежать носом в землю, в карикатурних позах. То все соціально-непотрібний елемент. На кожному написана інкримінуюча етикетка: син священика, дочка купця, зять кулака, племінник поміщика, дружина офіцера, петлюрівець і т. ін.

Зіна тяжко зідхнула. Вона на цей раз ще залишилась в ситі, не відсіяли. Боже мій, як же після всього відкритись, загубити посаду, сидіти вдома біля свого «непевного» тата? — Ні, ні!.. Зіна мусить стримати свої ліричні почуття!!...

От уже видніється шпиль церкви з їхнього села. Незабаром видно буде і велике «Стрітєння», намальоване олійними яскравими фарбами на горішньому боці під дзвонами.

Це проїхали двадцять кілометрів. Залишилась до повіту ще така половина. Втомлений кінь вимагав перепочинку, води, сіна, візник — теплої страви.

— А може б тут десь передихнути? — затримуючи воза, спитався він.

— Ні, ні! — з острахом викрикнула Зіна. — Виїдемо за село і під лісом біля криниці розтаборимося.

Візник цмокнув, стьобнув батіжком Гнідого, і віз рушив далі. Зіна пересунулась на другий бік воза, щоб спиною си-

діти до вікон рідної хати. Вона натягла хустку, аж на брови, щоб хтось із випадкових знайомих не зупинив її.

В повітрі пахло смаженою цибулею і дхнуло смаленим курячим пір'ям. Стомлену Зіну нудило від голоду. Доїхали вже до самої церкви. Видно протоптану стежку до їхньої хати. Ось-ось ворота, рідні скрипучі ворота...

Зіна бачить їх крізь міцно заплющені очі. — Як ворота поминути, тоді вже все, небезпека минула...

— Н-но-о, нно-о — пужалном почастивав дядько свого ледачого.

Віз люто заторохтів, і в цей момент виглянула у вікно, крізь прозору фіранку Зінина мама.

— Якась чужа підвода прямує до повіту, — промовила в голос і хотіла запнути знову вікно, а потім рвучко кинула погляд на зад воза.

— Червона перина! Ніби наша?! І — здається Зіна, по той бік! Боже, яка несподіванка! Зіночка приїхала!!!...

— Сергійку, Маню, Надю, біжіть зустрічати! — Веселі, радісні дитячі голоси зупинили підводу.

Візник незрозуміло глипнув на вчительку і хитро всміхнувшись повернув у широко розчинені ворота священничого двора. А діти стрибали і з захопленням повторювали: «Зіна, наша Зіночка, нарешті приїхала!»

Розпрягаючи біля стайні коня, дядько із злорадним задоволенням бурмотів: Егеж, так от воно що! Добре, що це сьогодні у підводи послали саме мене, комнезамівського активіста! Треба буде у сільраді той... як його... в'яснити, чия вона донечка...

Ех, сіяти їх, тих вчителів, треба! Та ще й сіяти!!!!...

ОСЕЛЕДЕЦЬ

Катафальк з великою чорною труною спинився перед викопаною ямою. Починало смеркатись і зривався дощ зі снігом. Погребник тримав за уздечки коней, укритих довгими білими дірчастими попонами. Два сторожі цвинтаря покидали набік лопати і кинулись зсаджувати труну додолу. Їм помагали кремезні дядьки: сивий і молодий, що оце лише вдвійку творили похоронну процесію вулицями столичного міста. Селянські їхні кожухи просякли мрякою, а вологі чуприни скапували брудними кульками у дорогу могилу.

Уже ладнали линву, щоб спустити останки на вічний спочинок... Раптом виринула струнка тінь із-за протилежного пам'ятника, сковзнула по свіжо викопаній землі і впала, захлинаючись сльозами, на соснове віко.

Чоловіки здригнулись. На коротку мить все завмерло. Лише чорна ворона, що незграбно примостилась на мокрій гілляці голого дерева, хрипло каркнула.

Дівчина рвучко випросталась, утерла набряклі зніці, міцно прикусила губи і нервово шпорталася в полотняній течці. Потім дрижачими руками подала старому чоловікові щось замотане у хусточку, а зоншит з цератовою обгорткою залишила собі.

Озираючись навколо, чи ніхто ніде не підглядає, прошепотіла: «Я — студентка, приятелька вашого Кирильця...»

— Може, це ви та Валя, з сусіднього села?! — перебиваючи спитав молодший.

— Так, я — Валя. Але не прозрадьте мене, Бога ради, що я тут була з вами — інакше мене виключать з університету! — Я обіцяла покійному передати цю іконочку Цілителя Пантелимона його мамі. Дуже просив мене не забути про це. — Крадькома перехристилась і тепло поцілувала ріжок труни. — Зараз біжу на студентські збори... Бувайте... — І зникла поміж хрестами.

Покійника важко спустили на дно. Скоцюрбленою му-

жицькою рукою узяв батько жменю землі і кинув до ями. Мокрі грудочки жаско бухнули і глухо розкотились на гробі. Син його сумно дивився в могилу і рука з набраною глинкою так і застигла в повітрі, немов хотів він зігріти той мул, щоб кинути дрібку прощального тепла у холодну братову могилу.

Плакав дощ дрібними нестримними потоками. Замість ями скоро виріс свіжий горбочок. Погребник сів на козли і підтюпцем попрямував знайомою дорогою поміж гробками. Порожній катафалк на вибоїнах низько кланявся праворуч і ліворуч похмурим зчорнілим хрестам.

Скинувши лопати на плечі, пішли додому копачі. А батько і брат ще довго, аж поки зовсім не спочіло, стояли перед насипаною землею з похиленими головами...

Порожня тиша огортала ці силюети, що лиш фізично бовваніли отут нагорі, а думками і спогадами болісно тулилися до похололих грудей незабутньої рідної істоти.

Деся поблизу жваво дзеленьчав трамвай. Переривав думки далекий суцільний гул галасливого міста. Немов по душі різала сумна, пресумна і в'їдлива мелодія. Це за муром цвинтаря розфарбована, брудна вуличниця виливала свій жаль, продаючи смажене насіння. Ніхто не купував і вона, перемиряючи крам пощербленою шклянкою, мугичила:

Ой умру я, умру; поховають мене —

і ніхто не впізнає, де могила та є!!

І ніхто не впізнає, і ніхто не питає...

Тільки ранньої весноньки соловей заспіває...

* * *

Валя, захекавшись, ускочила до залі, де відбувались загальні збори студентів. Секретар парт'ячейки в супроводі комсорга саме ступив наперед, щоб внести пропозицію для затвердження голосуванням.

— Ми дуже раді — сказав він, — що загал студентства засудив учинок Кирила Паська і гідно довів цей осуд до кінця!

— Студенти одноставно підтримали вчорашню постанову комсомолу і сьогодні жаден не пішов на га-неб-ний похорон!

— Отже, я думаю, товариші-студенти, що ви всі стоїте за таким рішенням? !... .

В залі нервово засовались на стільцях і хтось голосно сякнув носа.

— Хто проти? ?! — Тиша...

— Всі — за-а-а! — В розтяжку підкреслив парторг, на закаблуках крутнувся до секретаря зборів і задоволено кинув:

— Запишіть! — Одноголосно!! —

— Так — додав комсорг — правильно! —

— Ми — як свідоме, передове студентство цілковито відмежувались від дрібно-буржуазного способу думання! —

— Такі прояви міщанської ідеології між нами, як виявив Кирило Пасько, треба викорінювати до решти!

— Ми ж квітуча молодь найпередовішого у світі Радянського Союзу!

— Хай живе!... — і почав, почав, як завжди.

Кволо заляпали в долоні. Вкінці парторг зотягнув фальцетом:

Сьогодні весело живеться!

А завтра буде веселіш!!

— Збори закінчено! — оголосив комсорг. Зараз — танцювальний гурток!

— Бостон, фокстрот, танго — голосно перебирав західні мотиви хтось із партійців.

Але більшість дівчат відмовилась танцювати, та й багато хлопців скаржилося, що мають подерті підметки.

В коритарі комсорг силоміць схопив за руку Валю і, відбиваючи по дорозі такти да, тягнув до танку.

— Ні, ні, ні!!! — злякано пручалась дівчина — я записана до зубного, ніяк не можу...

І хоч гармошка в аудиторії заохочуюче розтягалась і складалась на повні басы, та танці все таки в цей день не відбулися.

* * *

*

Повільною ходою вертались студенти до гуртожитку. В юрбі дівчат пленталась і Валя. Вона, звичайно, ні до якого

лікаря не ходила. Отак: сумно, мовчки, безцільно блукала ця групка вулицями міста, не знаючи, куди себе діти.

Покійний Кирильцо ніби живий стояв їм перед очима і докірливо хитав головою.

— Ох, страшно нам буде і сю ніч спати, так, як і дві минулі, — обізвалась котрась.

— Чи забрала ти, Валю, той пакуночок у його тітки, що він позавчора ще, йдучи з нами, тобі настирливо пригадував?!..

— Ну, ніяк же не віриться, що його вже нема серед нас!...

— Він тепер уже далеко... Вже ніколи не побачимо... Згадували і схлипували.

Яксь пошепки оповідала таємницю, що її не смів знати студентський загал.

— Кажуть, ховати приїхав його батько і брат.

— Богу дякувати, — potwierдили гуртом — ато зарили б десь у спільній ямі разом з бездомними «урками».

— А ми?!.. Ми?!.. Ми?!..!... — питалася кожна, не знаходячи відповіді на своє обурене сумління.

* * *

*

За довгим столом, що стояв посеред кімнати, освітленим двома висячими електричними лампами, тісно посідали студенти, готуючись до заліку. Хлопці перегортали нотатки, дівчата час-від-часу припудровували свої лискучі, припухлі від сліз носи.

Переборюючи внутрішнє хвилювання, Валя встала, тримаючи під пахвою цератовий зошит і, вибравши вигідний момент, непомітно зникла.

Умостившись під сходами, в напівтемному кутку і спираючись спиною на ogrівальну батарею, дівчина не могла зігрітись. Від нервової пропасниці тримтіли руки, дрижали ноги, морозом сипало поза спиною.

Валя лячно розгорнула зошит. Вгорі на першій сторінці каліграфічно написано: «Після прочитання — спалити!»

На другій — великими друкованими літерами поставлено як назву книги: «Найщиріші признання у всіх найдорожчих

моїх справах і помислах». Далі пропущено кілька сторінок і щойно тоді занотовано.

* * *

*

2. березня 1932 р.

Сьогоднішній сон воскресив мое минуле.

Отже... Я був у бою. Завзято змагалось військо отамана Петлюри. Червоні наступали.

Рвались набої, бухкали гармати, строчили кулемети. Божевільними осами дзижчали в'їдливі кулі. Иржали коні і ставали навдибки. Повітря душило порохом. Шаблюки брязкали і блискучими зірницями мигали перед очима.

А під ногами порубані коні і люди. Стогнали вояки коначучи. Безупинна стрілянина, крик, гуркіт, вогонь.

Я шалено біг. На ходу, обернувшись, випалював усю стрічку набоїв. Біля мене — Яків, мій товариш. Ми з одного села.

Ворожий вершник наздогнав нас, чиркнув в повітрі шаблею і голова Якова надвоє розколосась. Він страшно заревів...

— Може це віл з нашої різниці?...

— Ні, це не віл! Це — Яків. Його голова, як кавун розпалась надвоє. Горечь, полум'я. Каскадою біла з глотки яскраво-червона кров.

Вламуючи ноги, він ще ступив крок вперед, поруч мене, без голови... Потім випустив рушницю і важко хряснувся об землю.

— Від жаху я весь отерп. Боявся оглянутись, бо він, Яків, ніби піднявся і доганяв мене... Просив йому притишити біль... А я шалено утікав і вже не від ворога, а від страшного привида...

Зненацька щось затріщало вгорі, ходором заходив під ногами ґрунт і якась чорна сила з тріскотом загула в моїх вухах, відірвала мене від землі, піднесла догори, а потім насіла на мене, стисла і жбурнула у чорне провалля...

Опам'ятався від чиргикання лопатами. Нас, контужених, відкопували. На зубах хрустів пісок. Землею заліплені вуха, очі, ніс. Я опритомнював і знову губив свідо-

мість. У темряві не розібрали, що я — чужак. Прийняли мене за джуру того червоного командира, з яким мене присипало набоєм.

Це він покінчив Якова.

Нас принесли до великої клуні і положили. Командира на рядно, простелене на соломі, а про мене червоноармійці:

— А, та це ж — петлюрівська сволоч — вилаялись і жбурнули в голий кут.

Щойно тепер від сильного стрясення я відчув неймовірний біль у спинному хребті і застогнав. Командир маячив усю ніч. Схоплювався, кричав, давав накази військові, цокотів і скреготав зубами. Під ранок він стих, і печать вічного спокою облямувала його лице.

Я нестерпно хотів пити. Розкидаючи руками, натрапив у кутку на куряче яйце. Але воно не задовольнило моєї спраги. Я тихенько поплазував до дверей. У щілинку побачив вартового, який з карабіном за плечима, спершись на стіжок сіна, солодко дрімав у ранній тиші. Притамовуючи біль, я вислизнув і порачкував у високе картопляне бадилля.

А потім, потім... Я таки опинився дома. Батьки примістили мене у коморі, а невсипуці мої мама пильнували мене, як малої дитини. Коли вогнем пекло мені в середині і я в'юном звивався від болю, прощаючись уже з життям, матуся не відходили від мене і гаряче молилися перед маленьким образочком Цілителя Пантелिमона... Мені стало легше...

Ніхто в селі не знав, що я дома і де перед тим був. Родина оповідала знайомим, що я, мовляв, у городі, у тітки живу. Цікаві сусідки питали у матері:

— Що це ви черепки так часто носите на вгород? —

— Та треба ж і псам дати їсти — зціпивши зуби, відповідала мати.

У селі встановилась червона влада. Я чув крізь сон, як на леваді співали хлопці:

Гей, яблучко, куди котишся? !

Попадеш П'єтлюрі в руки — не воротишся! !

Я прокинувся. Який яскравий сон! А може це жаска дійсність переслідує мене уві сні? ?

— Ух!! Як страшно згадати Якова... Отого товариша
мого з розколеною головою...

* *

*

5 травня 1932 року.

Рожевіють яблуни в нашому садку. Бджілки кружляють біля ніжних віночків золотистого цвіту. М'яко ступати по зеленій щетинці муравки, оздобленій пухнатими очками кульбаб.

Сьогодні до сільради прийде Валя. Йй, як керівниці дитячого садка, обіцяв голова дати командировку до ВУЗу. І мені теж. Я — сільрадівський писар. На моїм власнім конті — кілька довгих років службового стажу.

Ми поїдемо до столиці. Ми станемо студентами. Студентами, студентами!! — дзвеніло в ухах.

15 вересня 1934 року.

Історія партії, діяMAT. істMAT, політ-зайняття, гурток точної політики... Коли ж, коли години моєї улюбленої точної математики?

— Яків теж був математиком а ще... гарячим українським патріотом... Він умер за українську ідею!

— Бог залишив мене живим. А що ж я роблю для ідеї? Для своєї Батьківщини??

— Нічого...

— Нічого?! Нічого!?! Нічого??!! — люто кричав Яків на весь свій голос і сварив мене.

А потім лагідно:

— Гріх, Кирильцю, гріх нічого не робити для української справи...

* *

*

20 вересня 1934 року.

Сиджу в аудиторії на лекції. Не чую, що пояснює професор, бо перед очима у мене жар, вогонь, розколотивий кавун... Кров каскадом...

Прокидаюсь із забуття. Тру чоло. Що це? Та це ж чер-

воний прапор матляється на зовнішній стіні університету.
А в ухах:

— Що робиш для української справи?!

— Кажі!! Га?!!... — знов і знов суворо питає Яків.

Сонно розплющують втомлені очі. Механічно нотую інтеграли.

— Після лекції в 7-ій аудиторії, яка, до речі, буде порожня, треба поговорити зі Степаном, Павлом, Уляною і Валею. Це — безпечні і надійні. З ними якраз можна організувати підпільний гурток.

— Якове, чуєш?!!!

* *

*

4-го жовтня 1934 року.

Хлопці дразнять мене «Оселедцем». Мають на увазі козацьку довгу чуприну. Це після того, як я тиждень не давав їм спати вночі. Тільки засну — зараз же починаю кричати, виголошувати українські гасла. Деякі кепкують і радять завести на голові справжній «оселедець» Обережні мене оминають. Навіть сякі-такі взаємини зірвали зі мною. Дехто в чотири очі співчуває, але назовні — лід. Про моє нічне маячіння вже поінформований парторг.

* *

*

20 жовтня, 1934 року.

Комсорг пропонує вступити в ряди комсомольської організації. Казав — написати біографію і заяву.

— Тільки ж гляди, нічого не втаюй! Про свій «Оселедець» також не забудь згадати!! Всі гріхи — наверх!

— Отже, вони вже все знають... Може, сказати про це Валі? — Але вона безсила допомогти мені...

* *

*

7-го листопада, 1934 року.

Демонстрували на вулицях «осяги» великого жовтня. Увечорі була святкова доповідь, що тягнулася три з половиною години. Хоч як лютував комсорг, але заля не витримав.

— Ух!! Як страшно згадати Якова... Отого товариша
мого з розколеною головою...

* *

*

5 травня 1932 року.

Рожевіють яблуни в нашому садку. Бджілки кружляють біля ніжних віночків золотистого цвіту. М'яко ступати по зеленій щетинці муравки, оздобленій пухнатыми очками кульбаб.

Сьогодні до сільради прийде Валя. Йй, як керівниці дитячого садка, обіцяв голова дати командировку до ВУЗу. І мені теж. Я — сільрадівський писар. На моім власнім конті — кілька довгих років службового стажу.

Ми поїдемо до столиці. Ми станемо студентами. Студентами, студентами!! — дзвеніло в ухах.

15 вересня 1934 року.

Історія партії, діяMAT. істMAT, політ-зайняття, гурток точної політики... Коли ж, коли години моєї улюбленої точної математики?

— Яків теж був математиком а ще... гарячим українським патріотом... Він умер за українську ідею!

— Бог залишив мене живим. А що ж я роблю для ідеї? Для своєї Батьківщини??

— Нічого...

— Нічого?! Нічого!?! Нічого???! — люто кричав Яків на весь свій голос і сварив мене.

А потім лагідно:

— Гріх, Кирильцю, гріх нічого не робити для української справи...

* *

*

20 вересня 1934 року.

Сиджу в аудиторії на лекції. Не чую, що пояснює професор, бо перед очима у мене жар, вогонь, розколотивий кавун... Кров каскадом...

Прокидаюсь із забуття. Тру чоло. Що це? Та це ж чер-

воний прапор матляється на зовнішній стіні університету.
А в ухах:

— Що робиш для української справи?!

— Кажи!! Га?!!... — знов і знов суворо питає Яків.

Сонно розплющують втомлені очі. Механічно нотую інтеграли.

— Після лекції в 7-ій аудиторії, яка, до речі, буде порожня, треба поговорити зі Степаном, Павлом, Уляною і Валею. Це — безпечні і надійні. З ними якраз можна організувати підпільний гурток.

— Якове, чуєш?!!!

* *

*

4-го жовтня 1934 року.

Хлопці дразнять мене «Оселедцем». Мають на увазі козацьку довгу чуприну. Це після того, як я тиждень не давав їм спати вночі. Тільки засну — зараз же починаю кричати, виголошувати українські гасла. Деякі кепкують і радять завести на голові справжній «оселедець» Обережні мене оминають. Навіть сякі-такі взаємини зірвали зі мною. Дехто в чотири очі співчуває, але назовні — лід. Про мовнічне маячіння вже поінформований парторг.

* *

*

20 жовтня, 1934 року.

Комсорг пропонує вступити в ряди комсомольської організації. Казав — написати біографію і заяву.

— Тільки ж гляди, нічого не втаюй! Про свій «Оселедець» також не забудь згадати!! Всі гріхи — наверх!

— Отже, вони вже все знають... Може, сказати про це Валі? — Але вона безсила допомогти мені...

* *

*

7-го листопада, 1934 року.

Демонстрували на вулицях «осяги» великого жовтня. Увечері була святкова доповідь, що тягнулася три з половиною години. Хоч як лютував комсорг, але заля не витримав.

ла. Студентство повтікало. Художня частина зависла. Деклямацій і співу ніхто не діждався.

* *

*

8 листопада, 1934 року.

Сьогодні вечірка з танцюльками в гуртожитку. Богу дякувати — не буде ніякого реферату! Хлопці збираються «стукнути» по пляшечці. Добру самогонку варить потайки кочегар нашого гуртожитку!

* *

*

9 листопада, 1934 року.

— Чи по чарці, то й по чарці! — відповідаю комсорові... Ми залишилися удвох і обидва п'яні «в доску».

Лящить оркестра, пільгучить скрипка. Івась обнімає мене і шепоче на вухо:

— Я теж був у петлюрівцях... Шш... шш... шш...
— прикладає пальця до губів і втаємничено розказує про свій «гріх». Я йому.

— Ти, Івасю, не валяй дурака! —

— Не бери мене на п... п... понт! —

Язык отерп і не повертається в роті. Сьогодні кочегар дав щось дуже міцної «риковки».

— Кирильцю! Мій дорогий «Оселедець»! Ти ж мені друг-товариш?! —

... Помовчав. Підливає ще і ще.

Нахилився і солоденько шепоче на вухо.

— Будемо разом душити жовтенят їхніми ж червоними краватками... а на трупижках залишимо пришпилені написи: «Отак буде всім...»

— Ти ж, Кирильцю, в СВУ був? Знаєш їхні наміри?!...

— Злісна провокація! Брехня на — СВУ!...

— Так отакий ти др-р-р-р-ут — тто-тто-вариш?!?!? — Підлий!...

— Оо! Кирильцю, Кирильцю!! Як ми бились за незалежність нашої Неньки!!!!...

— Хто, ти? Не вірю!!! Ти ж «камса»!!! —

— Вір, Кирильцю, вір! Будь людиною! Таж тільки ти зможеш мені бути справжнім побратимом-другом!?... — обнімає і цілує.

Червона комсомольська стрічка торкнулась мого лоба. Заскакала, застрибала, закружляла перед очима і бачу...

Замість стрічки — червона каскада крові і розколена голова мого Якова...

— Брешеш, гад!!! — крикнув я несамовито, важко ударив кулаком по столі, аж склянки з дзенькотом тріснули.

— Мене на гачок не зловиш!... Хррристопродавець!... — закричав я не своїм голосом, зіскочив з місця і з усієї сили заїхав комсоргові по зубах.

Сам похитнувся і без пам'яті скотився під стіл...

* * *

*

10 листопада, 1934 року.

Сьогодні мене викликано в партосередок. Мабуть щось «за п'яну справу».

Входжу. Осередок в повному зборі.

— А!? «Оселедець»!... — і всі чмихнули.

Урочисто і в'їдливо питається парторг.

— У петлюрівській армії був?! —

— Ні!! — Я не був — але сам досадно здригнувся.

— Не психуй! Розкажи все, як служив! —

— Не служив! —

— З ким тепер зустрічаєшся?! —

— Ні з ким! —

— Кого завербував до гуртка самостійників?! —

— Нікого! —

— Ось стенографічний запис твоїх снів і розмов наодинці в аудиторії ч. 7. —

— Ти був там... там... там... — і показав жмут стишло списаних листків паперу.

— Це — сон. Я за сні не відповідаю...

— Продумай все докладно. Завтра ми поставимо питання твоїх минулих вчинків на студентських зборах. Якщо у всьому признаєшся і покаєшся, ми умовно залишимо тебе на курсі... Іди.

Хтось зле процідив услід крізь зуби:

— Нещасний, заблуканий «Оселедець»!

Я переступив поріг. Двері грюкнули і зачинилися, а я безсило упав на підлогу. Не міг зрушитись з місця. Почув за дверима, немов з того світу, деренчав телефон. Мельдували в НКВД, щоб завтра після студентських зборів забрали затятого жовтоблакитника, розкладника советської молоді, самостійника — петлюрівця Кирила Паська.

— Ще ж і «Оселедця» — забули додати — протверезився думками Кирило. Встав і рішуче вийшов зі стін університету.

* * *

*

Вечір, 10 листопада 1934 року.

— Завтра мене будуть убивати морально. Але чому я маю чекати до завтра?!...

— Запляновано мене спочатку обплювати, обгидити, «створити паперову справу».

— Яка комедія!!! Я сам себе мушу зганьбити, а потім покаятись...

— Ха-ха-ха!!! —

— Ні! Ні! Не діждете! Ні!!! — кажу.

— Мені так добре лежати на сухому листі отут під деревом у садку гуртожитку проти вікон своєї кімнати... Подалі від тих підлих собак...

— Як тихо в природі... і який буревій, шквал у моїй душі!!

— Попередити свій гурток?! — Вони всі на обліку. Виходить, що я їх занепастив помимо своєї волі, уві сні... Так хай же краще більшість вини впаде на самого мене!! — Павза.

— В голові визріває сміливе рішення! —

— Прощай Валю! Прощайте товариші! Прощайте тату і мамо, брати, сестри! —

— Якове, я не схибив зі свого шляху! Я все зробив, що було в моїх силах!...

— Прощай, прощай, моє нерозквітле життя!!!!...

* * *

*

Валя перегорнула останню сторінку. Її горючі очі припали до пінного скла. У грудях кипіла ненависть... Вона свідомо тепер готова до майбутніх ударів життя!...

Пробило дві години ночі.

— Саме в цей час — з жахом подумала Валя.

— Саме зараз...

Вона глянула на обламане дерево в садку.

В сухому листі ніби ворушилась задубіла постать з похиленою, але нескореною головою.

Валі сперло дух і вона з жахом скрикнула, міцно притискаючи до грудей прочитаний зошит.

...І раптом чітко побачила крізь шибу...

З уривком шнура на посинілій шиї лагідно усміхався їй Кирило і з ласкавою вдячністю простягав до неї руки...

Листопад 1957 р.

СТРАШНА ВЕСНА

Над розлогими просторами Великої України линув знаменний рік Божий 1933.

Весна. Блакить неба відбирала очі. Сліпуче сонце теплими променями ласкаво цілувало холодну і вологу землю. На горбках пробивалась густа щетина зелені, а в низинах рябіли ще латки брудно-сірого снігу. Дзвінкі весняні струмочки хвилястими ярочками стікали в каламутні рівчаки. Прозорі бризки води діамантовими кульками переливались на сонці. Сіримися трикутниками вертались із вирію гуси і глухо гелготали вгорі. Земля парувала.

*
*
*

— Ех, сіяти пора, чую — гуси прилетіли, жайворонок у небі заливається... ледве злізаючи з печі говорив весь опухлий від голоду дід Панас. Син його Іван мовчки сидів на лаві, сумно схиливши над столом голову. Невістка Одарка біля порога скребла на юшку кормові кінські буряки. Стогнала на лежанці, загубивши свідомість у тифозній агонії, Настя, найстарша Іванова дочка, років чотирнадцяти. Малята: Семен і Маринка сиділи на «полу», обгорнувшись кожухом. Дівчинка скиглила і просила «папки», а хлопчик без кінця благальним голосом повторював: «Мамуню, соли дайте... хоч маленьку грудочку... соли, мамо, дайте соли...»

Мати витягла з запічка торбинку з рештками соли, вибрала найменший шматочок і подала хлопцеві. По черзі діти смоктали солоний камінчик, як незвичайний цукерок, потім вилазили з кубла напиться. Непропорційно великі дитячі животи ще більше заокруглювались від випитої води, а ніжки, як соломинки тоненькі, кривились дугами.

Дорослі мовчали, зайняті своїми глибокими думами.. Три-

вожний неспокій і турботи про хліб кожному роздирали душу. Знесилена корчами шлунку, Настя нарешті задрімала. Стихли діти. Знов зловіща тиша, так ніби з хати щойно винесли покійника.

* *

*

Вечоріло. Надворі хтось двічі цокнув клямкою хвіртки. Далі почулося гупання ніг, і в хату увійшов розсильний сільради. Він витяг із полинялої парусинової течки папірчик і поклав на стіл перед господарем.

— Ще сто пудів пшениці мусиш, Іване, віддати в хлібоздачу, інакше тебе з родиною викинуть геть із хати, а будеш чинити опір — зашлють.

— Сто пудів? — із жахом прошепотіла Одарка, безнадійно хитаючи головою.

— Сто пудів?! Сто пудів?! — шамкав беззубий дід, б'ючи себе в груди старечими кулаками.

— Сто пудів?! — як опарений зіскочив із місця Іван. — Он, дівчина «доходить», крихти хліба немає їй дати. Сина Павла тиждень тому віднесли на цвинтар... помер бідолаха теж із голоду. Тато пухлі, туди ж дивляться, а малі он сіль смокчуть... Усе ж віддав, усе чисто: коня, корову, свиню; курки в подвір'ї не знайдуть. До зернини всі засіки повимітали, так ще і ще давай!

— Казали, що закопано в тебе хліб, буде комісія шукати, як знайдуть! О!... — здвигнув плечима, розвів руками і поспішно вийшов, щоб далі розносити такі загрозувальні повістки.

* *

*

Одарка, схилившись на одвірок, плакала безутішними сльозами. Дід вогненным поглядом водив по хаті і дрижачим голосом гаряче доводив:

— Сто пудів! А звідки їх узяти? Ось сіяти ні зернини немає, не кажу вже з'їсти... А сіяти оце ж зараз золота пора.

— Чую, жайворонок у небі заливається, на поле кличе... Та це ж поки вогкенька земля, треба спішити зерно в неї вкинути, а в колгоспі ще, либонь, реманент направляють... Коли ж то діло буде? Земля пересохне... А їм го-

товенької пшенички давай... Оті кремлівські харцизяки, бач, булочки хочуть їсти? Гей, Мати Божа, зглянься над нами!

І зайшовся знов страшним кашлем, так що сопілки на всі лади грали йому в грудях...

Трохи перегодом витяг із-під лави онучі і з трудом почав взувати наліті, пухлі ноги у старі, підкривлені повстяники. Халяви були вже за вузькі; їх треба було розпороти.

Вбрав дід Панас кожух, а він став йому такий заширокий, що висів на плечах, як на палиці. Тепла ватяна вушанка натягнена на брови, наполовину затуляла й очі.

Підперезала його Одарка сукняним поясом, у руки взяв дід свій костур, що стояв у рогачах та й почвалав із дому.

— Куди ж ви тату? — обізвався з порога Іван — Та ви ж слабі, впадете десь на дорозі!

— Полізу потихеньку, хоч на нивку свою подивлюся, — з трудом вимовляв кожне слово дід. — Пах весняного лану мені дух забиває, не можу влєжати на печі... Сіяти пора, пора...

Вернувся в хату Іван і до жінки:

— Найди мені торбу, вкинь туди пару білля. Задумав я, заки ще зовсім не спух, на Донбас пробратись. Кажуть люди — у шахту легко можна найнятись. Під землю, чув я, всіх, хто б не зголосився, охоче приймають. Там і хліб на пайок дають, олію, цукор, картоплю... Старатимусь якнайскорше вас туди забрати...

І тої ж ночі зник Іван із села, шукати «під землею» рятунку від голоду для себе і своєї родини. А дід Панас не вернувся на ніч...

Другого ранку шукала Одарка попід тинами та на смітнику жагучої кропиви на юшку. Буряки і кропива — вже нудило її, як згадувала про ту страву.

Семен і Маринка старанно вигрібали в садку з-під торішнього листя гнілі лежанки-грушки та кісточки з тогідніх слив і вишень. Щасливі своєю знахідкою, розбивали цеглинами і жадібно їли напів-трухлі зернятка. Земля і цегляний порох хрустіли їм на зубах.

Знала Одарка, що листя з «кваску» ще рано шукати, але

так же хотілось чогось кисленького, хоч пагонців, бодай де вщипнути!

— Це б огірочок солоний здався, або капуста квашена з гріночкою!

Шукаючи зілля, дійшла Одарка до криниці, що в леваді, й згадала. У молодій вдовиці, куми Хведори, на погрібнику між лопухами того року бачила дикий щавель.

Переступила через перелаз з городу. Куми не видно.

— Либонь уже з тиждень ні її, ні хрищеників своїх не бачила.

Стала, послухала. Пустка кругом, і по цей, і по той бік вулиці. Нікогісінько ніде. Он аж там димиться з бовдуря, та ось тут через п'яту хату. Так ото зрідка лишилось сусідів. А інші? Вимерли, або покидали свої голодні, непривітні хати й пішли світ-заочі.

Десь у протилежному кутку села хрипло, протяжно вив пес.

— Навмируще... — сказала собі тихенько Одарка. — То ж тобі люди, як мухи, з голоду падають. Поздихали коти, собаки... Тільки щурів, як на погібіль, розвелася страшна сила.

* * *

*

У Хведориному садку пронизливо кричав одуд. Одарка кинула сухий дрючок вгору, щоб зігнати недоброго віщуна. Птах перелякано шурхнув і перелетів на стару яблуню. Через хвилину, умоствовавшись зручно, ще з більшим завзяттям голосно пророкував: «Худо тут, худо тут, худо тут!»

З городу вікно в хатині було запнене спідницею. Двері засувом замкнені, віконниці позачинювані. Постукала Одарка — тихо. Ще раз — ніхто не відчиняв. Тоді вона відхилила трохи віконницю і тихенько пошкрябала скло, щоб дітей не побудити.

— Хведоро, кумасю, ти ще й досі спиш?

Раптом почула, як босі ноги заляпали по голій долівці. Кума впустила Одарку до хати.

— Що це ти в кожусі? Збираєшся куди? — спитала гостя.

— Так збираюся — силкуючись усміхнутись, якось дивно відповіла Хведора.

— А діти ж де?.. Ще сплять? — заглянула на піч Хведора.

— Тсс-с-с... — приложила пальці до губів Хведора.

Тоді й сама стала пильно заглядати на піч, під лаву, в кути, ловлячи повітря руками так, як це роблять сліпі, чогось шукаючи.

Не знайшовши нічого, Хведора впала на долівку й тяжко заридала. Опісля рвучко випросталась серед хати, підняла до гори обидві руки і розпачливо питала, розтягаючи останні слова:

— Де мої ді-ти?.. Де мої діти?.. Та де ж во-ни? — і страшно зареготала...

Тоді витріщила великі очі і, не моргаючи повіками, маленькими кроками наближалась до Одарки. Поли кожуха розійшлися. Була зовсім нага. Чорні довгі пасма скуйовдженого волосся прикривали живіт і груди.

Перелякана Одарка встала з лави і, задкуючи потихеньку, відступала до дверей.

— Ні!.. — як яструб кинулась до неї Хведора. — Ти не вийдеш звідси!!! Шукай мої діти!.. — суворо наказала та. Потім сильно вхопила тремтячу Одарку за руку і потягла до коліски. В колісці лежали рубель і качалка.

— Ось мої діти!!! Бачиш?... — і гордо підняла голову. Одарка заніміла, а кума раптом упала навколюшки і ревно біла поклони. Силкуючись щось дуже важне пригадати, шепотіла зчорнілими устами: «Рідна, дорога сестро, прости мені, прости!!!.»

Нарешті встала, ніжно пестила деревину, що лежала поруч і лагідно заспівала, зручно торгаючи коліску:

Котику сіренький, котику біленький,
Котку волохатий, не ходи по хаті:
Не буди дитяти, дитя хоче спати...
Котик воркотати...

В хаті було напівтемно. Одарка від страху зціпила зуби. Із-за спини сипало морозом. Силувалась втекти, та кума не пускала.

— Стривай, ось зараз допоможеш діти годувати, бо голодні вони... — радісно підстрибуючи, скочила в сіни і звідти

принесла горщик зі стравою. Витягла дерев'яні ложки зі столу.

— Сідай кумасю, — сказала ласкаво, спокійно. — Холодець будемо їсти...

Одарка заглянула у горщик... В очах її потемніло...

— Ой, лишенько, лишенько... — закричала не своїм голосом Одарка.

Силою свого тулуба виломила раму відгнилого старого вікна і порізавши руки розбитим склом, вистрибнула у двір. Не попадаючи зуб на зуб, спотикаючись, бігла до дому, а від переляку не чула, як несамовито кричала їй у слід божевільна Хведора: «Де мої діти? ... Де мої ді-ти? ... Віддайте мені моїх дітей!..»

Проїшов тиждень. Одарчина родина доїдала останні буряки. Та бідній жінці вже і світ білий немилый. Учора поховала Настю. Тепер голосила надриваючись нещасна мати.

— Та куди ж ти пішла, моя донечко?...

— Та передай же привіт своєму братіку?...

— Та що ж я скажу твому татові?...

— Та що ж оповім твому дідові?...

Малих шкода, бо вже ладна Одарка на себе і руки наложити.

— Знов же діда немає, не вертаються... На знала, де їх шукати?... Так і не попрощались з Настусею!...

Журилась, журилась молодиця, світу перед собою не бачила. Не почула, як комісія — трійка з сільради на поріг, хліба шукати прийшла.

— Признавайся, «контра», де пшениця схована!

— Шукайте... — байдужим, тихим голосом відповіла жінка. Дивилась у вікно і не бачила, як господарювали в опустілій хаті люті напасники. Тяжкими залізними ломками довбали долівку в хаті, в сніях, лазили на горище, в повітку, ходили в садок. Не найшли.

Вернувшись у хату, гидко чвіркнув крізь зуби слину «найстарший» і об'явив:

— Описуємо натомість хату, від нині вона переходить у священну власність радянської влади...

— Щоб до вечора «очистила» мешкання і залишила з дітьми дворище . . . — додали два інші.

Ще дужче заголосила Одарка, обнімаючи перелякані діти.

* *

*

Всіх, кому принесли були повістки тиждень тому, чекала та ж сама доля. З молитвою, цілуочи стіни й пороги своїх прадідівських кутків, залишали пухлі люди свої подвір'я.

Отож і Одарка вбралась сама, одягла дітей. Била тричі земний поклін до божниці, перехристалась. Наділа на плечі торбу й, хитаючись, з дітьми вийшла з хати. У дворі не могла з місця рушитись, немов чоботи до землі прикипіли . . .

Оглянула все кругом . . . Раптом згадала— щось забула. Лишила діти, а сама знов у хату. Під лавою на покуті чорніла купа свіжої землі, виритої сьогоднішньою «трійкою».

Одарка нахилилась. Жадібними руками схопила жменьку, поцілувала, підняла благальний погляд на Розп'яття і . . . зарясніли кривавими сльозами її докраю сплакані очі . . .

Поспішно зав'язала святу землю у ганчірочку і припнула до хрестика на грудях. Як п'яна вийшла з хати, ще раз востаннє кинула поглядом на рідне подвір'я і . . . пішла, оглядаючись, поки виднівся гіллястий клен з їхнього городчика.

* *

*

В кінці села, біля кладовища, на шляху до міста, сиділо кілька родин, інші прощались з покійними. Зайшла й Одарка на цвинтар. А там «дух» такий негарний. Сонечко пригрівало. На великих «братських» могилах, набитих щільно мертвими взимі, тепер осідав ґрунт. Покійники лежали на півтори чверти від поверхні, ледве притрушені землею. Від ям тхнуло. Близько годі підійти!

З трудом відшукала Одарка Настунин гріб, бо за тиждень ще два великі свіжі поруч. Дивиться, аж в одному куті великої ями земля розгребана. Видно сліди собачих пазурів, подране полотно, в яке був загорнутий покійник і, о жах! . . . Зчорнілі ступні голих ніг стирчали на верх.

Сяк-так прикидавши землею ноги бідного покійника, вернулась Одарка до гурту, який відпочивав на висохлому горбку перед трудною дорогою.

* *

*

Нарешті рушили. Семен і Маринка ледве перебирали ногами. Нещасна мати відстала від усіх. Шлях до міста вів повз їхнє поле. Здалека примітила Одарка, що на їхній нивці під вербою щось бовваніє. Напружувала сили, щоб скорше наблизитись. Яке ж було її здивування, коли дійшовши борозною до верби, вона побачила свого свекра.

Він сидів, як живий, спершись на костур обома кістлявими долонями. Ноги широко розставив, голову випнув наперед і пильно з докором вдивлявся відкритими застиглими очима на шлях, де рухались напівживі люди, покидаючи свої села, лани, хати — все.

Дід Панас наче питався: «Чого йдете у чорну безвість?»

* *

*

Протоптаною польовою стежкою, поруч високого залізничного насипу, ледве пересуваючи безсилі й утомлені ноги, пленталась Одарка з двома малими дітьми. Куди їй шлях? Не знала. Туди, куди й люди.

Це була черідка виснажених напівживих людських істот. — Жовті, землісто-чорні обличчя. Глибоко запалі, в декого з виразом божевілля, притухлі очі.

Так, це був грізний похід кістяків, обтягнених восковою шкірою і вбраних у латані й засмальцьовані кожушки, селянські кохти, свитки...

На горі блискавкою пролітали швидкі пасажирські поїзди. Повільнішим ходом, дзвякаючи колесами об сталеві рейки, безупинно проходили важко наладовані товарові.

Крізь напіввідчинені двері вагонів і на відкритих плятформах бачили подорожні корови, свині, вівці, птицю. На вагонах чіткими літерами написано напрям: «Москва-Ленінград».

... Дивились, тяжко зідхали, уважно рахуючи безконечні замкнені вагони з їхнім же дорогим збіжжям, що старанно відправлялось на далеку й ситу північ.

В ОБІЙМАХ ГОЛОДНОГО МІСТА

Перед пригаслим її зором виростало місто. За плечима сімдесят важких кілометрів, пройдених пішки. Знесилена трудною дорогою, Одарка з двома своїми маленькими дітьми — Семеном і Маринкою, нарешті, опинилась в промислових околицях.

Пухлі люди зустрічалися і тут, бо годі було знайти якийсь закуток на Великій Україні, де б весна 1933 року не давала себе відчутти гострим голодом. Але назовні у місті нічого не змінилось. Дзеленьчав трамвай, вантажні авта, переганяючи одне одного, оглушували різкими сиренами. Спортові ланки фізкультурників поспішали за місто. Вертались з екскурсії школярі. Їхали підводи з вугіллям. Хатні господині з кошиками перебігали з однієї вулиці на другу.

Все виглядало Одарці живим, пульсуючим і не таким сумним і мертвим, як у покинутому рідному селі.

Всюди стояли довжелезні, рясні черги, крики яких заглушували гамір вулиці. Одарка підійшла ближче. Розлютовані люди з черги сперечались, тикали під ніс один одному кулаки і, бризкаючи слиною, щось гаряче доводили. Ті, проти кого протестували, намагались утворити для замішання другу чергу. Їх виштовхували. Доходило до бійки. Міліція розмиряла і наводила порядок. Це були ті спритні, що умудрялись одержати крам по кілька разів: для себе і на продаж. Чесні ж часто вертались додому з порожніми руками.

Важко було Одарці добитись, «що дають?». Та ось на брук почали міліціонери жбурляти баньки, пляшки упертих правопорушників, а продавець голосно пригадав усім: «Гражданам з вузьким горлушком карасін не видається!»

Тільки тепер зрозуміла молодиця, що це люди стоять за гасом.

* * *

*

Вона поминула кілька вулиць з колосальними товпищами. В них люди відбирали мізерні пайки картоплі, пшона, соли, олії. Біля м'ясної крамниці «давали» смердючі хляки.

Люди займали кілька черг відразу і бігали, як навіжені, щоб нічого не прогавити. В маленькому завулочку крамничка була наглухо зачинена іржавим прогоничем і не виявляла ніяких ознак життя. Однак і до неї підбігали спітнілі, захекані люди і питали: «Хто останній — я за вами». Стояли кілька хвилин, поки ще хтось не цікавився: «Ви останній — я за вами». Зарезервувавши собі чергу, передостанні раптом зникли. Сюди бо мали ще через кілька годин привезти камсу, яку тільки десь звантажували на станції. Знаючи це, кожний боявся втратити нагоду одержати двісті грамів низькосортної, солоної рибки. Хлібні крамниці були позачинювані. На дверях наліплено напис: «Хліба нема, привезуть тільки вранці.»

* *

Було за південь. Треба думати, де б переночувати. По дорозі до міста спала Одарка з дітьми в приміщеннях малих, загублених у степу, полустанків, просто на льодово-холодній кам'яній підлозі. Перестуджені малята були закатарені, хрипіли і кашляли. Тому Маринка мала тепер гарячку. Хтось із співчуття до жахливого вигляду голодної родини дав дітям по жменці насіння. Семен лютю лускав і притамовував тим голод. Маринка плакала — «на руки».

Просила бідна мати по дворах Христа ради, бодай щось «пригризти». Давали дрібні гроші, а в харчах відмовляли, кажучи, що і самі нічого не мають. Але в одній хаті дали таки трохи вареної в лущинні картоплі.

* *

Нічліг, нарешті, знайшла під парканом однієї величезної, багатопверхової кам'яниці. Це була солідна партійна школа. Не випадково натрапила на неї Одарка. Сюди, у закуток вулиці, збіглось багато голодного люду. Передусім селяни, потім безпритульні, якісь транзитні бідні пасажири, бо ночувати на великих станціях не дозволялось, були тут і цигани, а також майстри-сезонники з інструментом, що пошу-

кували в місті роботи, і інші. Серед них: старі, малі, різні. Одинаки і цілими родинами. Всі хотіли їсти і терпеливо на щось чекали. Стояли, сиділи, лежали на землі, підмостивши торби і свити під голови. Від довгого стояння затікали ноги, і люди тоскно переминались на місці. Розбирала м'ясна втома. Терпили від сидіння м'язи. Лежачих проймає вологістю землі. Деякі нудно зівали. Куняла сидячи і втомлена Одарка. Семен притулювся до її стегна і, міцно тримаючись руками за спідницю, тривожно спав. Маринка горіла вогнем, лежачи в материній пелені.

Аж ось раптом пропищав тоненький голосок: «Несуть, несуть!» Всі скочили на ноги. Гуділи і рухались, як бджоли в сполоханому вулику. Рвучко штовхались всі суцільною юрбою. Шморгали носами злякані зпросоння діти. Хвилювались їхні матері. Трусились горбаті спини струджених селян-дідусів, що, немічно тупцюючись на місці, намагались теж пролізти наперед.

Зірвалась прожогом і Одарка, лишивши спати Семена. З дитиною на руках тиснулась ближче до паркану, але сама не знала чого. Та ось вгледіла двох молодих кухарів в білих високих полотняних ковпаках і широких фартуках. Вони вдвійку несли тяжкий бак, щоб викинути з нього геть непотрібні покидьки: паруючі виварені кісточки з м'ясом, лущини з картоплі, очистки з буряків, моркви, консервні бляшанки, голівки з оселедців і рештки найрізноманітніших недоїдків, серед яких попадались шкоринки, а то і цілі шматочки чорного і навіть білого хліба.

Раптом вся товпа перетворилась на ліс кістлявих, брудних, жилавих рук. Напружуючи останні зусилля, тягнулись вони до горбастого смітника. Кожний цілився схопити якийсь огризок, щоб бодай на мить посмакувати чогось їстівного.

Щасливих було мало. Але серед них удалось і Одарці вхопити гомілку з лахматими шматочками необгризеного м'яса і нитками прозорих хрящиків. Зраділа мати, піднесла до вуст хворої дитини теплу курячу кісточку. Маринка покрутила головою, одвернувшись і прошепотіла: «Пити, мамо, пити...

* * *

*

І знову все стихло. Тільки ще сильніше припадали до щілин паркану витягнені обличчя чекаючих і напружено застигло-загіпнотизованими очима дивились на чисто заметений двір, протоптану стежку до помийної ями та на двері кухні.

Поруч кухні містилась і їдальня, вікна якої були відчинені. Всередині все виглядало затишним, ситим. Розкішна радіоля оксамитовим тембром передавала чарівну симфонію звуків. Мешканці цього будинку були такі далекі від думок про голод, а питання про хліб їх не то що не мучило, а просто не цікавило.

Навколо школи разливався в повітрі духмянний запах апетитних, наваристих страв, ванільного печива, смаженого з часником, бібковим листям і душистим перцем м'яса, свинячих ковбас.

І тут же за кілька кроків тупцювалась товпа, що з невимовною мукою голоду жадібно вдихала ці пахощі. З заплющеними очима перебирали люди губами і облизувались, смакуючи уявні страви. Від того п'яніли, як у казці, і насичувались... Ароматна пара безперестану виривалась крізь відхилені кватирки кухні.

З другої сторони цієї школи, повечерявши смачно, виходили на прогулянку через парадні блискучі двері поважні советські вельможі у новеньких військових уніформах і в рипучих начищенних черевиках.

* *
*

На заході погоріла зоря. Крилом велетенського чорного птаха спускалась на землю весняна ніч.

Холоднішало.

— А чи підете по хліб? — спитала у Одарки хоровита жінка — каліка з однією деревляною ногою.

— Уночі, по хліб? — здивувалась та.

— Так, он уже валка вирушає.

Поспішно зняла Одарка з себе свиту, замотала дітей, припоручила їх сусідці, а сама пішла з людьми у нічну чергу по комерційний хліб. Його продавали всім, тобто без карточок і вдесятеро дорожче пайкового.

* *
*

Одну таку хлібну крамницю відкрито на базарі, в центрі міста. Ішли до неї потишеньку, крадькома, ген бічними вулицями. Боялись на міліцію наскочити, бож часом можна до тих гицелів в облаву попасти. Тоді пропало! Пошлють на кількадемну карну працю кудись до колгоспу, де хліба ніхто не дасть.

Щеміло серце у Одарки — чогось боялась за Семена і Маринку. Наслухалась тривожних міських новин, либонь дітей на мило крадуть.

Що ближче пірнали в середину міста, тим яскравіше світло заливало вулиці. Кольорові реклями миготіли гострим блиском. Сліпили очі. Двома суцільними потоками рухались пішоходами люди. Голосно різали повітря гудки авт. Хрип-ло передавали політичні новини дня вуличні репродуктори. Рух на вулицях свідчив про шалений темп життя.

* *

*

Проходила ланка голодних повз міську центральну лікарню. Зараз під час страшної епідемії її цілком зайнято койками тільки для тифозних хворих. Двері реєстраційної кам'яної будки навстіж відчинені. І хоч доходило півночі, життя бурувало тут як удень. Щохвилини під'їздили авта з хворими. Лікарі не встигали їх приймати. Від утоми падали з ніг сестри. Бігали у дворі заклопотані санітарки з великими вузлами білля і одежі. Не вгаваючи дзеленьчав телефон. Районові місцеві лікарі працювали, як мобілізовані, цілу добу. Вони мали суворий наказ наркомздрава: «Від хворого — до телефону».

Звернула «хлібна» черідка на другий бік вулиці, і той, що вів, почав півголосом оповідати жахливу історію:

— Оце ідемо ми так учора купкою саме повз цей будинок. Раптом вгорі на четвертому поверсі лікарні відчинилось вікно і ми побачили, що білий тяжкий мішок важко хряснув на камінь пішоходу. Щось заревло і завмерло, тільки кругом підстрибуючи розлетілось біленьке намисто. Сестра зиркнула вниз і закричала: «Вистрибнув у гарячці, убився!!!... А-а-а...»

Ми страшенно перелякались, побігли в перевулок напроти і звідти вже бачили, як вискочили санітари, поклали

на ноші гарячий труп і понесли до мертвецької. Молода практикантка — учениця медичного технікуму мокрою шваброю змивала криваву калюжу і змітала докупки вибиті зуби покійника.

— Отаке... — зітхнув, помовчавши трохи, тремтячий оповідач. — Не вгледіли... Напевно скажуть якійсь нещасній вдові і сиротам, що вмер від розриву серця...

* *

*

Була година ночі, коли дістались до хлібної крамниці. Але, Боже милий, тут вешталось до тисячі люду. Принаймні Одарці припав номерок з числом дев'яцот тридцять шостим. Нічні черги заборонялись урядом, що «старанно піклувався здоров'ям трудящих». Отож і ховались «від тої опіки» аж до ранку під містками, по дворах, за ліхтарями, рундуками і крамницями. Хто з номерком ішов спати, тобто не з'являвся на нічну переключку, організовану самими ж учасниками черги, той викреслювався автоматично, і його число передавалось іншим — присутнім. Старанно запам'ятовувався одяг, прикмети людини, голос, комір, колір хустки того сусіда, що стояв попереду. Після цього розбігались врозтіч.

До кісток проймав холодом нічний приморозок.

Довго-предовго тягнулась виснажлива ніч. Лише о п'ятій годині збігались всі до дверей хлібної крамниці. Що тут робилось — один Бог відає. Доходило до того, що по живих головах щільної черги ходили зухвалі «рвачі», як на підмостках.

І чого тільки не наслухалась, стоячи в черзі, Одарка. Ось домашні прислуги жваво перебирали до живих кісток своїх бариньок-господинь. Робочі з нічної зміни мусіли мучитись тут, втомлені без сну, і за це кляли все на світі добірною московською лайкою. Не відставали від них і приїжджі з околишніх сіл, колгоспники.

Одна дружина міського службовця жалілась сусідці:

— Подумайте тільки, одержала вчора пайковий хліб і заховала від дітей, загорнувши в крепдешинову суконку і підсунувши в одіжній шафі під парасольку. Ну і що ви думаете — не знайшли?! Знайшли і з'їли. А увечорі, коли я їх

колошматила за злодійський вчинок, божились і запевняли, що то миші покрали. І знов прийшлося вечеряти без хліба і чекати довгожданного ранку.

Група студентів, що мимоволі чула цю історію, голосно реготала, беручись за животи. Молодість перемагала своє.

Щоб сяк-так зігрітись, хлопці і дівчата танцювали тут же на брукові фокстрот і танго з фігурами. Совались парами і сольо, насвистуючи бравурні мелодії.

За студентами стояли дві задушевні подружки — акторки з робітничого драмгуртка. Мліючи від спогадів, манірно, напівшепотом оповідали одна одній любовні пригоди.

Далі йшла валка мовчазних зосереджених хатніх господинь. По тому, як вони напружували втомлений зір, не трудно догадатись, що в умі провадили щоденну калькуляцію куцої чоловікової платні.

За ними тупцювалась молода закохана парочка. Після цілонічного воркування вона задоволено зойкала, коли черга нахабно тиснула їх одно до одного.

Це була жива людська маса, що сміялась, лаялась, плакала, або задумано мовчала. У всіх — одна мета: хліб наш насущний!

*

* * *

Та от страждання скінчились. Стрілою бігла щаслива Одарка до дітей з кілограмовою буханочкою довгожданного, святого хліба. По дорозі відламувала маленькі шматочки і обережно, щоб не розкришити, кидала собі до рога.

— Тепер уже мусить видужати моя Маринка, а який же радий буде Семен?!

Та ось і будинок, і паркан, і жінка-каліка сидить проти сонця, схиливши голову.

— А дітей не видно — відразу ще віддала запримітила схвильована мати.

Розгублена сусідка співчуваюче дивилась на Одарку. А та підбігла. Не вірячи своїм очам, зірвала з землі свитку... Пусто... Ні Семена, ні Маринки... Безвладно опустили руки, і покотився додолу обципаній хлібчик...

— На мило? !!! — скрикнула Одарка.

— Та ні — плакала щирими сльозами жінка і жалісно оповідала:

— Щойно на світ благословлялось. Покликала ваша дівчинка: «Ма-мо!» Я до неї — думала змерзла вона, вкрити тепліше треба. Дивлюсь, а ротик зіває, зіває, клекоче щось у глотці, ніби кипить. Потім язичок запав, очі підвелись. Зітхнула... Перехрестила я її, та так чисте янголятко і душу Богові віддало. А тут приїхала велика вантажна автомашина, що збирала по вулицях міста мертвих голодаючих.

Вискочило з кабіни «галіфе» і проревіло басом:

— Мертвих — в машину!

Забрали кількох. Вашої Маринки не в силі була оборонити. А Семен утік, злякався, щоб і його не вкинули до мертвих. Схопивши обома руками голову, качалась на землі осиротіла мати. Ноги підкосились. Неживою упала на свиту. Рвала на собі волосся, била кулаками в груди, розпачливо кричала до піни на вустах...

* *

*

Коли минув перший гострий напад, побігла шукати Семена. Ну, але де? Місто велике. Це ж не те, що в селі. У кого питати?

Зголосила в міліції, дивилась між юрбами безпритульних. Шез — і все. Та десь на третій день подзвонили в міліцію з морга, що є такий хлопчик за поданими ознаками одягу. Його насмерть убило трамваем, коли перебігав вранці третю вулицю від партійної школи.

* *

*

Трудно було пізнати мертвого Семена: розпух, посиняв. Гірко плакала над ним мати, навіки прощалась. Навіки... Самій поховати було нінащо.

То ж не знатиме нещасна страдниця гробків своїх дорогих найменших дітей.

Не поховають їх, а вкинуть у яму без хреста і молитви. Ніхто не відвідає їх, не посадить у головах трояндового чи бузкового кущика. Хібащо на весні сумно куватиме зозуля і вічно — усмінене сонце пробудить до життя зелену травичку на братських могилах.

* *
*

Безцільно тепер бродила по непривітному місту самотня Одарка. Мала велику родину, а тепер — одна на світі. Думала ще про свого чоловіка — Івана. Як там він у тому Донбасі? Обіцяв же забрати їх всіх до себе.

Квітень збігає, а від нього не чути нічого. Одарка з горя посивіла, згорбилась, від сліз поступово сліпла.

Біля школи тепер ніхто не збирався. Заборонила адміністрація сміття там викидати, його вивозили далеко за місто. Тому голодаючі гуртувались на майданчику проти станції, де через бічну хвіртку випускали до міста з підгородніх і робочих поїздів.

* *
*

Одного разу, ранесенько чує Одарка крізь сон голос Івана. Розплющила хворі, закислі очі, придивлялась, мружачись.

Він, чи приснилось їй?! Схудлий, зчорнілий, та вже без пухлини. Таки він!

З ним ще двоє шахтарів. Розпитували у «дядьків» про свої села, рідних. Іван шукав когось між сплячими.

— Іване!?! — нерішучо позвала Одарка і... знепритомніла.

Прокинулась нескоро. Чоловік бризкав на неї холодною водою, якась жінка тримала біля носа пляшечку.

Вдивлявся Іван в цю брудну, сиву, згорблену старчиху. Не пізнати в ній колись красуню Одарку.

Перегодом докладно оповіла йому все. Це був розпачливий крик наболілої душі. Невимовне горе, тяжкі страждання, безконечне, принизливе поневір'яння. Слухав і скреготав зубами. Піднімалась в душі лють невідплаченої пімсти. Виразна зморшка між очима ставала глибшою. Грізно насувалися на очі густі Іванові брови...

Та ось Одарка схопила чоловіка за руку, притиснула йому пальці і очима німо показала напроти.

— «Чорний ворон», «чорний ворон» — говорила таємничо на вухо. Дійсно, чорне, закрите авто без вікон, як для покійників, спинилось за рогом. За ним відкрите вантажне

з енкаведистами, озброєними «до зубів». Шпалерами вишикувалась варта. Не видно було за ними тих, кого такою «урочистою парадом» відправляли на Колиму в муках покутувати своє незадоволення режимом розгульної безконтрольної влади.

— Та яким же вітром тебе принесло? Як натрапив ти на мене? А може це мариво?!... Бо тепер часто, хоч і не сплю, а ввижаються діти... живими... і батько теж, ніби говорять до мене...

Пальцем торгала Івана в груди, щоб упевнитись, що він таки справді живий.

— Щоночі сниться садок, поле, наша хата...

— Еге-е! — свиснув Іван — хата вже не наша остаточно! Я був там учора — і заскреготав при тім зубами.

— Ну і що?

— Оце перед святом першого травня випросився у відпустку. Не йшов-летів від станції додому. У валізці гостинці всім. Цукерки, бублики, пряники — дітям. За плечима — мішок з харчами. Сушив на сухарі свою пайку хліба. Все думав, та згадував про вас...

З нашого двору накинувся на мене чужий собака. Потім вийшов з хати заспаний чоловік та й питається по-кацапському:

— Чаво табе надабно?

— Як — питаюся — ч а в о? — Це моя хата, додому я прийшов!

— Глядісь — ка! Я — рязанскай, астарожно! Ста тяперіча мая усайба. Усьо майо!

— Бягі, Альонушка, заїві в сяльсавет, што дзяяртір івілсі! Хутка! !

— Повернувся я, тай хода!

Біля колодязя край села московки воду брали. Від них довідався, що наше село дійсно рязанцями таки заселено і зватиметься тепер не «Рогачівка», а «Первомайськое».

— Ну, алеж ти голодна. А я маю що для тебе з'їсти — перервав свою розповідь Іван.

— Їсти вже перехотілось — глибоко зідхнула. — Оце третій день лиш воду п'ю — хвалилась жінка.

— Та ти гарячкуеш, — приклав до лоба руку і злякався.

— Може червінка і в тебе ? Що ж дивного? Коли он
нужа скрізь пішки ходить. Швидше, швидше звідси!!! По-
їдемо до мене, на шахти. Там будемо вдвійку наше спіль-
не горе ділити.

* * *

*

Вдалося Іванові зайняти місце у переповненому вагоні
робочого поїзду біля самісінького вікна. Тут і повітря біль-
ше і дрімати в куточку можна.

Спочатку Одарка визирала крізь шибу. Узнавала вули-
ці, якими тинялась, будинки, де шукала притулку, промай-
нула і знайома вітрина «торгсину», де зачарована, по кіль-
ка годин вивчала різноманітні вишукані харчові гатунки
місцевих і заморських товарів, що продавались лише за зо-
лото і іноземну валюту.

Далі пішли містки, тунелі і поїзд, кляцнувши на стріл-
ках і поминувши семафори вирвав її, нарешті, із задушли-
вих, кам'яних і голодних обіймів міста.

Голова горіла чимдужче. Одарка губила свідомість, почи-
нала маячити.

Розбризкуючи іскри, повним розгоном мчав зеленими
просторами поїзд, немов намагався втекти з хворою від не-
вмолимого кінця. Але могутня смерть, простягнувшись в
хмарах прозорим кістяком, жадібно доганяла намічену жер-
тву.

Одарка доживала останні хвилини.

ХРИСТИНИ

Розлючені пси спиналися на задні лапи, гавкали, заходились до хрипоти, скавучали, гарчали, намагались перегризти ланцюги. Вони з брязкотом підстрибували до сталевих стосів, до яких були прикуті їхні нашийники і, здригаючись від напруги, силувались проковтнути в чорні пащі вантажне авто, що оце несподіваним гостем спинилося перед брамою, буксуючи в снігових вибоїнах.

Комендант сибірсько-тайшетського концентраційного табору поклав телефонну слухавку, накинув наопаш великий кожух з довгою закуйовдженою вовною, нахвату натягнув хутрянну вушанку і незграбною від величезних повстанників ходою вийшов на прохідну.

За ним почотом сунули його помічники, щоб належно прийняти нового в'язня. Вартові в повному озброєнні хукали в шкіряні рукавиці-однопальки, човгали солом'яними поступцями, били руками об поли, терли носи і щоки.

Льодовий північний вітер гуляв «на всю» і від скаженого морозу кругом усе кипіло.

Супровідники машини передали комендантові паперову грубу конверту з написом: «Справа Ч. 4.908.367», а потім м'яко бухнули в сніг добре завинений хутрянний мішок з отвором угорі і туго перев'язаний посередині.

— Розгортай! — нетерпеливо крикнув рябий від віспи охоронник, вирячивши банькуваті очі.

З розмотаних коців виглянуло перелякане маленьке обличчя з кирпатеньким дитячим носиком і по хвилині, переминаючи отерплі ноженята, тут скакала на льоду дівчинка років семи. Її привезли з далекого дитячого будинка до матері, що, відбувши свій десятирічний в'язничний строк, мусіла тепер їхати на «вільну висилку».

Дитину брутально штурхнуто у заграбовані проходи до брами, вилаяно і відіслано в барак до матері.

Уляна сиділа на дерев'яному помості — це було її ліжко. Вона міцно притискала прозорими долонями посивілі скроні і безнадійно хитала головою.

Задушливий сухітний кашель підкочував до горла легені і живцем рвав усе в грудях. Її серце шалено билось; від безсилля кидало в піт і червоні липкі згустки наповнювали рот.

Коли кашель припинявся, жінка поспішно складала до благої скриньки своє убоге лахміття, час від часу прислухаючись, чи ніхто не йде. Вона ж дожидала дорогої гості-донечки.

П'ять довгих років мріяла Уляна про цю зустріч. Чорними безсонними ночами обмірковувала всі деталі майбутнього життя, але як не силувалась, а уявити собі обличчя своєї дитини не могла. А ще десь у глибині душі лякав здогад: «А що, як сплутали?!

— Це ж цілком можливо, особливо під час транспорту дворічних малят. Бавлячись, попереминують дітлахи жетончики, що висять у них на шийках, як легітимні документи, а нянькам що? Аби не верещали! Їм вони всі однакові. І ніхто з тої «карашні» не запротестує, не пожаліється. Безжурно булькають у молочні пляшки, та й годі!» — і пішла, пішла отак гуляти фантазія бідної матері.

Уляна заспокоювала себе тим, що за найкращий документ вона затимила свою прикмету, а саме: за вушком має бути родиме п'ятенце...

Днювальна змивала підлогу зимною водою. Диміла залізна піч і сичали в ній мокрі соснові поліна. Було зимно, як у псярні. Вода застигала на підлозі шерхлим кострубатим килимом.

Змітаючи віником до цеберки блощиць, прусаків, тарганів, які відпочивали після нічної «праці» в горішніх теплих кутах, чергова ладналась до щоденної «провірки чистоти».

— Коли ж твоя донечка приїде? — спитала жінка.

--- Сьогодні, казали — нетерпеливо виглядаючи крізь прохукану в шибі плямочку, відповіла Уляна.

— А як же її звати?

— Та вони ж інакше не записують, як Леніна, Мая, Октябрина, а хлопчиків: Маркслен, Фелікс, Октябрь, Спартак.

— А твою ж як?

— Сталіною командант зареєстрував.

— Хм... Ім'я! Як для собаки! Зовсім не християнське!

— Та він же безбожник, комуніст. Щоб йому й та рука всохла, якою так записав!

... Мене ж обезславив... Я так батькам своїм і не писала про це нічого. Боже! Мама мене б прокляли з кістками.

— І ні діда, ні баби воно ніколи не побачить...

— Та й чи живі вони?! Останній лист як одержала в 45-му році, саме через два роки по моїм арешті — та і досі нічогосько!

— Отака зрадлива доля!

— А я ж була з гарним хазяйським сином, сусідським хлопцем — Микитою заручена... — райдужна усмішка заграла на її обличчі і вона мрійливо додала.

— В повстанцях він був, а я йому їсти в ліс носила...
... Ой же той Йосип з другої вулиці, що сватав мене, зі злоти підстежив і доніс.

— Була я молода, здорова, як грім! Вісімнадцятий щойно наступив!

— А тепер, о, Боже, Боже — двадцять восьмий.

— Як мене везли на цей проклятий Сибір, Йосип хотів одібрати собі життя, так жалкував за свій вчинок. Писали попервах мені, що шукав він гілляки у лісі, та й стрів Микиту.

— Стріляй!! — закричав несамовито.

— Стріляй!!! — може я хоч на тім світі гріх свій спокують?! — сперся на смереку, розірвав сорочку на грудях, показуючи місце, куди цілити.

Микита не зачепив його. Силою рвонув за рукав і повів до себе в ліс...

— І так: вони там обидва поневіряються, а я — тут...

Намерзлі вхідні двері заскрипіли й широко розчахнулись. На порозі стояло двоє.

— Де ж мая мати?! — зухвало спитала дівчина, обертаючись до супровідника.

- Та, с веніком, ілі другая, та — дохлятіна?!
- Йой! Кур... Курчатко мое, голуб'яточко!!... — заголосила Уляна до донечки.
- Мала обома руками відпихнула її, суворо погрозила в повітрі пальцем і відрізала:
- Ну, ти! Враг народа! Прр-авалюй!
- Мабуть же замерзло з довгої дороги, зернятко мое... не розчувши добре змісту дитячої мови, ловила рученята Уляна і силувалась зігріти їх, притягаючи ближче до печі.
- А ось тобі сорочечка; тут суконочка одна, друга, панчішки — клопоталась мати і в іржавій консервній баньці гріла на чай воду.
- У нас у детдоме все діти в штанах ходять. Плаття носять тільки буржуйкі!
- Ото! Бачу, навчили ж тебе там «на собак гавкати!» — вжахнулась днювальна.
- Навчили, навчили! — перекиривляла дівчина.
- Нас харашо учілі! Я знаю стіхі про Сталіна, Леніна, Чапаєва!
- Я знаю: Сталін нам всем атец. І мне тоже — задоволено кивнула дівчинка.
- А ще чого мудрого тебе навчили? — роздратовано спитала чергова.
- Що,що?! — тупнула ногою Сталіна — я умею танцевать: «Вдоль по улице мятелица мятет», «Камаринскую!»
- А що ж ви вдень робили? — спитала днювальна.
- Павка, наш руководитель, вечером всьо на гармошке іграл, а ми танцевалі.
- Удень?! — повторила без помилки дівчинка. Удень — детсад, школа. — После абеда пілялі і таскали драва, адбрасивалі снет, вазілі воду, милі пали; летом — работалі на гароде.
- Бідна, бідна, моя дитина! Вицент мову скалічили і не втямлю, що ти варнякаєш! Одне зрозуміло: і тебе запрягали гірко на шмат хліба заробляти! — мати побачила посинілі пальчики на лівій руці.
- Відморозила?! — скрикнула Уляна.
- Не псіхуй! — погано вилаялась дівчина.
- Это в детдоме прошлой зимой.

— Та вони ж свербітимуть! — бідкалась Уляна.

— Свербітимуть, свербітимуть... — знов перекривила дівчинка і висолопила матері язик. — Поварачівайся скарес, есть давай! — Нам там гаварілі, што ви все тут вредітелі і «контра», — гу-у!... — і дівчатко здригнулось гидуючи.

— Вас нада всех вистрелять, ви ж хателі савецкую власть пагубіть?!... Я знаю, знаю всьо! — немов виголошуючи присуд, грізно белькотала дитина.

Обидві жінки сумно переглядались і докірливо кивали головами.

— Але ж на, мудрагелику, випий гарячого плину! — Уляна витягла з-під приголовача брудний вузольчик. В ньому, як цінності зберігалися дві грудочки одталого жовтого цукру і два пшеничні сухарики, що їх на Великдень мала в подарунок від приятельки. Все це Уляна втерпіла додержати до урочистої хвилини і зараз, тріюмфуючи, поклала перед банькою паруючого кропу.

Втомлена приїжджа дивилась на матір сонними очима. Вона зігрілась напоєм і скоро заснула. А Уляна цілувала їй руки і ноги, перебирала волоссячко, задоволено позирала на родиме п'ятенце за вушком і старанно укривала, щоб ніде не піддувало.

Мешканці бараку сьогодні особливо поспішали з роботи додому. В присінках дзвінко оббивали примерзлий до взуття лід, обтрушували з одежі сніг. Кімната вщерть наповнилась живими голосами, і дівчинка прокинулась.

Десятки поглядів спинялись на малому створінні, і всім воно когось нагадувало: внучатко, незабутнього синочка, до-рогу хрищенищо, чи племінничка.

З вечірньої пайки хліба майже кожна жінка вломлювала шматочок і мовчки клала на Улянин стіл.

В той вечір допізна не спали жінки-в'язні. Одні стругали дерев'яні ляльки для гості, другі шили з ганчірок дитячу білизну, красили в корі шматки старих слідниць на суконочки, варили якісь страви, розминали в муку сухарі і пекли коржі, кришили салатки, скроплюючи олією, яку кілька днів для цього по капельці збирали у пляшечку. Рибним шматочкам, заощадженим за тиждень теж давали

порядок. П'ять старих досвідчених жінок були зайняті відповідальнішою роботою: вони з кропив'яних лантухів приготувляли священничі шати. Гуртом вирішили перед висилкою потай охрестити Улянину доньку і дати їй ім'я: Христина.

Всі три дні, коли Сталіна вставала, вона не знала, за що вперше вхопитися. Перед нею лежали щирі дари робітниць: якась суха медова грушка, жменька зів'ялої калини, хвостик оселедця, цибулинка, виловлені в «баланді» шматочки м'ясних тельбухів, або спечена ще тепла картоплина. На закуску манила до себе засмоктана «іриска», а то і кушничок пряника або пиріжка.

Дівчинка оговталась. Вона тепер не дивилась на матір з-під лоба, а ніжно пестилась на її грудях і не відставала від Уляни ні на крок.

Їй уже розказали про Бозю і вона охоче погоджувалась прийняти тайнство Хрищення.

Саме напередодні Уляниного від'їзду, увечері, коли голосники хрипло скликували до таборового кіна, до жіночого бараку шаснула тінь дряхлої бабусі.

В сінях її зустріли молодиці і помогли переодягнутись. Це був старенький священник-в'язень, який чистив латрини в адміністраційному відділі. По лахміттю, в яке він був завжди убраний, трудно розпізнати особу чоловічої статі. Тому на нього так і гукали зневажливо завжди:

— Ей, ти, бабко!

Тепер він стояв перед бараку величний, як пророк, в провізоричному церковному одінні з дерев'яним хрестом у руках і залізним на грудях.

Він розтебнув свою «натільну куфайку» і витягнув полотноаний капшук, який висів завжди у нього на грудях, не знімуваний ні вдень, ні вночі. Там захована була пляшечка йорданської води і молекулярні крихітки «Святих Дарів», що їх одержав він у пачці «з волі».

Почалася відправа. Урочисто і з надхненням підспівували жінки. Камінчики сухої смоли танули на вугликах у черепочку, наповнюючи барак церковним ароматом.

В'язні стояли на колінах, побожно христились і клали земні поклони. Спраглі душі щиро молились. Схрестивши руки, стояла Уляна, перебираючи губами слова молитви, а по щоках рівчаками скапували додолу рясні крапельки.

Дівчина зовсім розгубилась, зм'якла. Її ж охристили, запричастили і тепер кожний здоровив її і бажав Уляні щастя в майбутньому.

Посідали за столи, уставлені стравами і прикрашені живими сосновими галузками.

Священик ніжно пестив дитячу голівку і охоче ласував, буквально з нічого злагоджені їстива.

Змучені обличчя каторжниць випромінювали радістю і задоволенням сповненого обов'язку. Це було найбільше свято їхньої численної баракової родини. І кожна, бодай на хвилику, поринала в спогад тепер уже ілюзорного, давно проминулого сімейного щастя і затишку.

Раптом з силою рвонув хтось сінешні двері. Почулась чотирипверхова лайка коменданта. За хвилину столи спустіли. Все було сховано, лише нашвидку не збагнули, куди діти старого.

А в двері уперто ломилось начальство і грюкало безперестанку. Священик поспішно накинув на себе своє дрантя, поховав хрести і сміливо йшов назустріч до вхідних дверей.

Заржавілі завіси трісли. Клацаючи затворами рушниць, до бараку вірвалась варта.

Якусь мить тривала німа сцена.

По кількох секундах її перервав уривчастий різкий крик начальника табору.

— Ти що тут робиш, підлий Водолазе?

— Твою доньку охрестив — спокійно відповів отець.

Комендант зблід. Нижня губа засмикалась від люті. Він зміряв з ніг до голови дрижачу Уляну і носком чобота злісно копнув перелякану Христину.

— Не чіпай дитини!!! — здригнувся від хору рішучих голосів барак.

— Це твоя робота? — кивнув головою начальник в бік священика.

Той мовчав.

— Обом по десять, по десять!! — кричав комендант. — Тобі, старий контра, за образу моєї чести, за наклеп — десять років!!!

— А тобі, Черненко Уляно, за масову релігійну пропаганду в таборі також не обминути нової десятки!!! — підскочив до старенького і плюнув йому в обличчя.

— Я це зроблю! Я доб'юся свого! — і вітром винісся з бараку.

Варта кулаками виштовхувала священника надвір, а він здвигав плечима, розмахував старечими руками і спокійно філософував:

— Та мені що? Зовсім байдуже! Нехай не десять, а двадцять п'ять ще присудять!

— Маю вісімдесят чотири роки. Ну скільки ще лишилось мені промучитись на цім грішнім світі з моєю давучою астмою? . . .

— А от її, її, дійсно, шкода!

Ох, горе, горе! . . . І сьогоднішню хрищеницю мою знов Сталіною до дитячого будинка відвезуть! . . .

НЕЗАБУТНІ

РЕЦЕНЗЕНТ

«Стасику, Стасику! — біжи швидше, тебе пан-отець кличуть!»

Розчервонілий, задиханий хлопчик, кругленький, як бальончик, незграбно копнув ще раз трохи менший за себе м'яч, руками, замазаними в чорнило, старанно пригладив півником настобурчений чубик і, шморгнувши від хвилювання носом, щодуху чкурнув вздовж вулиці.

Знали: пан-отець дуже строгий і поважний. У школі під час «релігії» всі вони боялись поворухнутись і страшно тримтіли перед педантичними вимогами свого законодавчателя.

Заскочена гурма його товаришів із зацікавленням пігнала за ним услід.

Велич вуйкової постави діяла і на вразливу натуру Стасика. Хлопець бачив у дядькові зовнішню схожість з покійним дорогим його батьком. Але ж крутий характер і високість у поведінці вуйка віддалювала племінника й огортала глибоким острахом.

Тому, коли мама настоювала пожити літній місяць у багатих гараздах вуйка, Стасик дуже плакав і відмовлявся.

— Таж краще, як з вами, мамо, мені ніде не буде!

— Але фіра, синку, спеціально прислана по тебе здалека, не буде ж тепер порожняком вертатися?! — благала мати.

І він, нарешті, згодився. Безмежно лоблячи її, не міг зробити їй прикрости, а разом з тим цією нечемністю образити свого опікуна.

Стасик притишив кроки, бо вгледів, що вуйко поважно прямував додому із церкви.

Це ж пані вуйна дозволила своєму малому гостеві, гімназистові 4-ої класи, зараз в час літніх ферій трохи розважитись з сільськими хлопчачками.

Тож, схвильований, несміливо вступив він на подвір'я.

Пан-отець надиво зустрів тепер небожа запобігливою усмішкою. Він задоволено потирив руки і припрошував племінника підійти ближче.

Серце хлопцеві тьохкало і віщувало щось недобре. — Ні-

би ж я був чемний? — перебирав у пам'яті Стасик, заскочений незвичайно прихильною поведінкою вуйка.

— Лиши тих лайдаків, Стасю, — ласкаво почав він. Ходи у садочок, до старої альтанки. А далі таємничо додав: «Я маю тобі щось дуже важне сказати!»

Стасик недовірливо озирався і заздрісно поглядав на товаришів, що жадібно стежили за ним зі щілин паркану.

— Щось дуже важне сказати, — промайнуло в Стасиковій голові, і йому від того потемніло в очах.

Він відчув вогку розпаленість простягнутої широкої долоні, в яку пірнув його маленький похололий кулачок.

— Стасика повели пан-отець у садок — шепотіли хлопці, визираючи із-за кутів паркану.

— Куди, куди?!

— І що тепер роблять?! — тупцювався від нетерплячки найменший.

— Нічого ще не роблять... — пошепки роздратовано відрізав хтось із старших.

Вуличні сільські приятелі Стасика хвилювалися, чекаючи напружено, чим все скінчиться.

Угрузнувши вухами в шпарочки паркану, силувались всією своєю істотою почути, про що йдеться.

Найактивніший уболіватель видерся на стовпчик, сів верхи на огорожу і, нахилившись, пильно придивлявся, що діється у напівзрослій альтанці.

— Прийшли... Сіли... Про щось говорять...

Пан-отець усміхається, а бідний Стасик мало не плаче... Нараз шурхнули дітлахи за ріг, бо побачили, що їмость прямує теж до альтанки.

Завзято сперечалися про те, що пані-матка понесли туди.

— Щось таки понесли?!

— Авже ж, що понесли!

— Але що?!

— Що?!... Що?!...

-- Понесли вино у карафці, три келішки, солодкий пиріг і шоколяду!!!

-- І шоколяду?!... — прицмокнули всі, облизуючи замурзані і пощерхлі губи.

— Але що далі?... горіли нетерпінням...

*

— Не страш дзецко! — обізвалась їмость, гордо ступивши на поріг альтанки.

Вона побачила, як, знітившись клубочком, несміливо совався Стасик на кінчику лави. З низько опущеною головою він старанно перебирав всі свої десять пальців на руках. Прудкими мишенятами бігали перелякані очі Стасика по альтанці, ніби у замкненій пастці.

Пан-отець офіційно, урочисто, як під час казання в церкві продовжував:

— Я мав розмову, синцю, з твоїм гімназійним професором, що літературу і словесність викладає. Він gratулював мене з твоїми незвичайними успіхами і запевняв тобі славне майбутнє.

Хлопчик недовірливо зиркнув тихцем на вуйка і знов з болючою соромливістю опустив додолу очі.

— Зараз вичитуватимуть мене за математику, якої уї-же не люблю і завжди маю щоледви посередню ноту — подумав Стасик, і душа сковзнула йому при тім у самісінькі п'яти.

Та вуйко продовжував своє.

— Випий, Стасю, винця, тета принесла.

— І піріжок покушай солоденький . . .

— А шоколяду — звернувся він до дружини — запхни йому до кишені!

Стасик несміливо торкнувся губами прозорого келішка. Вино було солодке і тягуче, а неслухняні зуби клацали об скло, як у пропасниці.

Позолочені різки шоколядової обгортки апетитно вабили дитячий зір.

— Так оце, Котику, я тільки тобі признаюся, — додав пан-отець, оглядаючись на всі боки, щоб часом хтось з чужих не почув, — я вже тридцять років пишу свої твори . . .

— Серед них є й вірші . . .

І він, хвилюючись, з побожністю витяг із кишені широкої реверенди кілька пожовклих, дрібно списаних товстих зошитів.

-- Хотів я це дати на провірку твоему професорові, але він з певністю порадив мені тебе! . . .

— Ве-ли-ку маєш честь... Я абикому не дозволю критикувати свого писання...

Наступила павза. І тоді маленький племінник загробним тоненьким голосочком не запитав, а простогнав: «Що ж я маю з цим робити?!...»

— Прочитай, поправ і, що тобі не до вподоби, навіть зчеркни... — поважно розтягуючи кожне слово, відповів сивий священик.

— Я?!... — майже скрикнув безпомічний хлопчик.

— Скреслювати Ва-ші тво-ри?!... заїкався Стасик. — Ва-ші тво-ри?!...

Зіскочив, як опечений з лави, і нерішучо тупцюючи на місці, з глибокою повагою і чемністю нахилився і... поцілував вуйка у руку. Тета притакуючи ніжно гладила вихованця свого по голові.

А він підійшов до столу, несміливо перегорнув аркушки прицвілих зошитів, потім важко проковтнув клубок слини, що грудкою застрягла в горлі.

Переминаючись з ноги на ногу, ще раз шанобливо уклонився вуйкові і теті і, як приборкане курчатко, силуваною ходою поплівся до своєї кімнати.

Тут він, нарешті, свобідно зідхнув, набрав повні груди повітря, сів до столу, сміливо розгорнув дядькові фоліанти і почав читати.

«Сіа книга — названная

Перло многоценное:»

Стасик гумористично прицмокнув губами.

— Цікаво, що то за «перло», та ще й «многоценное». — А далі написано «о тій презацній книзі», що вона «для високого ума, для сладкоглаголивого риторського язика і поетицького художества»...

Листочки шелестіли під його руками, немов шепіт слів давно умерлих поколінь. І це має бути сьогоднішня література? Старовинна церковнослов'янщина сплелася з польщизною, а народнього словечка й не видно. Якесь бундючність, засушена пишнота, повторення того, що колись іще в 17 столітті писали наші многоглаголиві пііти. Ні, це Стасикові рішуче не могло подобатися! І він нетерпеливо кинувся до віршів.

І тут Важкі, силабічно розволіклі, пересякнені незграбними дієслівними римами, вони, здавалось, були покриті цвіллю.

Ось вірш про «смерть люту» . . . Щось Стасикові немов пригадується, коли він вчитується у рядки цієї стародавньої поезії. Він тоді ще не знав, що таке плагіат . . .

« »

. О смерте лютая і гнівливая,
тількось на жалість мою сквапливая,
Несподіванне зо всегось мя оголила
і межи смердючії трупы положила.
Приятелі мої ген-ген од мене стали
і носи пред смрадом моім позатикали.
. »

Далі читати не міг себе Стасик присилувати. Він кисло скривився, потер лоба і пригадав, що дуже подібні до цього рядки він колись читав. Але в кого? Ага, Кирила Транквіліона Ставровецького 1648 року. Це ж «Лікарство розкішникам того світу».

— Дійсно «Перло многовартісне !!!»

Гімназист сквапно закрив всі вуйкові зошити, положив зверху щойно подаровану шоколядну плитку і, підсунувши все під шахву, широко розкрив вікно.

Потім поспішно загорнув у хусточку свій новенький томик модерного французького музичного поета Верлена, збірничок щойно виданих поезій Івана Франка «Зів'яле листя» і, розстебнувши сорочку, сунув ці свої дорогоцінності за пазуху.

Стасика раптом так потягло до читання цих поезій, де він по-справжньому міг задовольнити свій тонкий поетичний смак.

Безжурно цвірінькали за вікном горобці, купаючись у придорожнім поросі; на вигоні, за церквою хлопчаки дзвінко відбивали «копаний м'яч», а бідний наш «рецензент» левадами, пішки, потай втікав від вуйкової поетичної творчости додому, до своєї мами.

Стасик — це наш незабутній Доктор Остап Грицай, який незадовго перед смертю з великим гумором розповів мені цю пригоду зі свого дитинства.

5. 5. 56 р.

ЧАЙКА

«Вірю, що ви мене колись
таки згадаєте»

Ризико

Ішли гусаком. Микола Олександрович попереду, інженер зі своєю дружиною за ним. Обминали і перескакували баюри на нерівному брукові міста Вінниці.

Весняне сонечко пригрівало. Ніздюваті купки зм'яклого снігу плакали брудними струмочками.

Відпоротий обцас на правому чоботі Миколи Олександровича ритмічно чвякав, розбризкуючи снігову кашку. Від того холоші штанів, натягнені поверх чобіт «навипуск», забризкувались і мокріли до колін.

Короткий засмальцьований кожушок колись білого кольору, туго підперезаний широким солдатським ременем; на голові вушанка, зісунута набік.

Від молодечої дружньої ходи Миколи Олександровича хутрянні вуха шапки розмахувались в повітрі, немов крила птаха.

Інженер з дружиною про щось гаряче сперечались, а Микола Олександрович, уважно прислухаючись, нервувався і наглив від досади кроки.

— Ну, як же без перепустки їхати?! . . . — питалась схвильована дружина.

— Та так і їхати! Фуксом.

— Ви ж обидва так не репрезентабельно одягнені. Подумайте, що ви злодюжки і оце їдете «на роздобудьки».

— Хай думають, — бадьорився інженер, — не турбуйся, якоесь перескочимо.

— Зовсім не маю певности, щоб ви могли дістатися до Львова. Вас по дорозі на кордоні знищ . . .

— Треба вірити, що ми досягнемо свого, — перебив інженер рішуче і переконливо.

Ось і станція. Паровоз протяжно загу-ув, наближаючись до зупинки. Чутно було, як він різко смикнув назад, вперед і, з шипінням спускаючи пару, став.

Заклацала довга черідка коліс товарового ешелюну. Його зовнішній вигляд свідчив про досить важкий переїзд. Обгорілі каркаси стирчали на деяких платформах, як рештки реберних стін, поскручена від бомбардування бляха на дахах звисала, гойдаючись в повітрі; цистерни з глибоко повдавлюваними боками, а під дахами зацілілих вагонів рівні смужечки кругленьких дірочок, пробитих кулеметною січкою.

Гітлерівські поліцаї старанно вартували наглухо позамикані двері. На залізних іголомах кривавими плямами відблискували прощальні промені згасаючого сонця. Везли українців на роботу до Німеччини.

На пероні — ні душі.

Лише залізничники-службовики, на чолі з головним начальником у червоному кашкеті, метушилися, бігаючи туди і назад.

Інженер поспішно попрощався з дружиною. Микола Олександрович кріпко потиснув їй руку.

— Господи помози!!! — вже за кілька кроків від себе почула зблідла жінка. А далі бачила, як метка фігура Миколи Олександровича скрутнула вбік станції і поза насипом сміливо шмигнула до хвоста поїзду. За ним інженер.

Присідаючи навкарачки, повзучи на животі, стрибаючи жаб'ячими скоками, вони жадібно прикидали «на око» кількість кроків до передостанньої площинки вагону.

І от... користаючись тим, що вартовий саме прикурював цигарку, вони стрімголов підскочили і важкими грудками упали на відкриту платформу.

— Інженере, пляцком плазуймо в кут, за дошки — нервово шепотів Микола Олександрович.

Але цього вже бідна жінка не чула. Тільки раптом їй в ухах загув паровозний гудок. Холодним сталевим звуком здвякнули пружні буфери. Рушив. Зловіщим червоним оком

моргнув ліхтарик останнього вагону. Поїзд, набравши швидкості, вітром понісся на Захід.

Спустів вагон. Знов усюди запанувала байдужість. Тільки двоє палаючих очей жінки боязко виглядало з-за рогу станційного приміщення. Снувалась в далині довга невидима нитка, яка кріпко пов'язувалась з білим уже тонким і поцербленим димком зниклого ешелюну.

Поліційна година кінчалась. Треба бігом поспішати додому. Двері відчинив сусіда-професор, який з нетерпінням чекав на їхній поворот. Коли ж побачив перед собою лише вкрай зажурену жіночу постать — збagnув усе.

— Як?! Невже ви таки погодились на від'їзд вашого чоловіка?!

— Чи погодилась!? — ледве видавила з себе відповідь.

Потім довго зосереджено мовчали, не помічаючи одного одного. Кожний по-своєму зважував ризико, на яке рішилися два відважних.

До кімнати тихо ввійшла дівчина, донька інженера, несучи в пелені тріски, щоб розпалити в печі вогонь.

— А татко де?! — тривожно впало серед болючої тиші.

Тріски сухо сковзнули додоу. Вона кинулась до матері. Обнявши її коліна, захлинаючись, плакала.

* *
*

Загадкова постать

Отак, сидячи втрійку при сліпому каганчику перед палаючою грубкою, пригадували всі події за останній час.

Особа Миколи Олександровича тепер перестала для них бути загадковою.

Рівно два місяці, як перед загрозою фронту покинули рідне місто Харків. Бездомними біженцями отаборилися спочатку в місцевій вінницькій школі. Спали покотом на підлозі. Суха солома, розтрешена попід стінами, і розпалена залізна піч посеред великої клясної кімнати вважалися вже більш-менш пристойними умовами після брудних «телячих» вагонів, в яких німці перевозили цивільне населення.

Хотілось домашнього затишку, бодай скромного ліжка,

навіть розкішню вважалось посидіти на стільчику, щоб так не затікали простягнені на соломі ноги.

В зв'язку з наближенням фронту гроші падали в ціні. На базарі радше і скорше здобувались харчі в обмін за речі. Хліб, мука, патока, суха риба, олія, а з другої сторони справи на фронті і доля України — це було предметом жвавих обговорень серед біженців.

І от з цим і була пов'язана поява Миколи Олександровича. Він непомітно з'являвся до гуртожитка бездомних з повним наплечником. За безцінь спродував харчі. Біднішим дарував, або позичав у борг, звичайно, не вірячи про будь-яку віддачу. Брав на себе місію підшукувати мешкання. Робив це, всупереч іншим, щиро, не брав нічого за труд. Навіть знаходив час побавитися з дітьми на подвір'ї.

Одні вважали його диваком, другі уболювали, що, мовляв, і сам, як босяк, обдертий, а ще й іншим помагає, а деякі в тому вбогому обідранцеві знайшли собі найщирішого друга.

Селянкам він низько вклонявся і з пошаною говорив при зустрічі: «Здоровенькі були, дорогенька тіточко» або «бабуню!»

Інтелігентним паням з особливим фасоном першорядного європейця правильним французьким акцентом наголошував: «М... мадамм!»

Лише в особливих випадках вживав: «Ці руки!», — але робив те притишеним таємничим голосом, оглядаючись навкруги, щоб ніхто зайвий не почув.

Дуже скоро здобув загальну симпатію. Він став улюбленцем всіх і вся. Діти гинули за ним. Жінки, яким він робив «очко», залицялись до нього, а чоловіки залюбки розмовляли з ним на різні теми. Але це намагались робити в час проходу.

Такі прогулянки повторювались часто і інколи затягались за північ. Тоді вже доводилось вертатися домів не вулицями, а городами і садками, щоб оминути стійки німецьких патрулів.

Та не дивлячись на небезпеку, вечірні відлучки мужчин ввійшли в систему. Тож, лежачи на соломі у школі, нераз можна було почути серед ночі, як схлипувала ображена

жінка і шепотом докоряла своєму чоловікові: «Ну скажи, скажи ж хоч ім'я тої, до якої ти ходиш!? . . .»

Чоловік спочатку реготався, потім доводив, присягав, а не витримавши настирливого наступу, мусів обережно вияснювати своїй подрузі, що ходить не до «тої», а на сходини підпільної Організації Українських Націоналістів.

Отже саме тепер, розбудувавши вже досить міцну націоналістичну клітину, потайки вирушили наші підпільники до Львова, щоб засягнути інструкцій і вказівок в організаційних справах.

* * *

*

Невдала втеча

У відкритому полі свистав холодний різкий вітер. Інженер з Миколою Олександровичем, хоч і близько притиснулись одно до одного, не могли зігрітись. Нарешті вдалося перелізти до затишнішої площинки, призначеної для кондуктора. Припавши вухами до стіни вагону, підслухували, що діється всередині.

Хтось уперто настоював:

— Хлопці, кажу вам, поки ще на своїй землі, не ловімо гав! . . . Бо буде потім запізно! . . .

— А як піймають?! — говорив другий.

— Була не була! Двома смертями не вмирати, однієї — не минути, — баском пробубонів третій.

— Так, спробуймо!! Що буде, те й буде!!! — погодились усі три.

Шаруділи речами — видно, збирались. Потім все затихло. Микола Олександрович обережно постукав: «Раз, два, три!» Ніхто не обзивався. Ще раз, чіткіше: «Раз, два, три!»

Ледве чутно було енергійне перешіптування і по кількох секундах нерішучо дряпнуло відповідь: «Раз, два, три!»

І знов тиша . . . Її порушив тоненький скрип. Здавалось, гострими зубами прогризає дошку миша.

Скоро впала ажурна скручена стружечка, і наші нелегальні пасажири затаєно спостерігали, як вузька дірочка ширшає. Моменти здавались вічністю. Напружений зір двох перетинався в одному вібруючому фокусі.

Нарешті на кінчику англійської шпильки просунуто скручену паперову рурочку. Тремтливими руками розгорнув Микола Олександрович коротенький «бичок» від німецької цигарки. На ньому ледь розбірливо надряпано: «Ми чули, що ви говорите по-нашому. Якщо ви українці і в обслузі поїзду, допоможіть нам утекти звідси! . . .»

Микола Олександрович витяг олівець і на звороті цього ж самого «бичка» інженер відписав дрібненькими літерами: «Зараз буде станція. Під час роздачі вечері будьте готові! Ми тоді свиснемо! Напрямок — під вагони, у кущі, в поле . . .»

Скрутив соломинкою і посунув назад. Поїзд притишеною ходою поминув семафори. Інженер з товаришем перелізли знов на платформу і засіли за дошки.

Жмеринка. — Дозорці «живого ясиру», хвацько викидаючи блискучими носками елегантних чобіт, гордовито шпацирували на пероні. Обслуга розносила бранцям вечерю.

Три дужих жовніри наближались і до передостаннього вагону. Відсунуено важкий залізний прогонич. Загурчав ролик і в темну щілину покликано старосту.

Микола Олександрович з інженером не відривали очей від металевого бака, в якому парували шматки кров'яної ковбаси і вивищувалась гора кавалків накраяного просіяночмінного хліба.

Микола Олександрович ухопив шальовку і з усієї сили зацідив нею межі очі озброєному вартовому, що стояв до вагону лицем. Заюшений кров'ю від несподіваного удару той упав навznak, загубивши свідомість.

Не гаючи ні секунди, по-ковбойському Микола Олександрович сміливо стрибнув на другого, що був до нього спиною. Цей автоматично схопився за пістоль і зігнувшись від ваги поцілів собі в живіт. Інженер рівночасно кинувся до третього, але здолати його не зміг. Той клацав карабіном, завзято боровся і кричав: «Schweinehunde, Schweinehunde! !» Конаючий німак голосно ревів, як бугай.

Почувши свист, три дужих хлопці з криком: «Hilfe, Hilfe!» кинулись з вагону. Вирвали інженера з обіймів німецького вояка, штовхнули лицем на рейки роздатчика-старосту і щодуху, мелькаючи поміж рейками, помчали в поле.

Інженер з Миколою Олександровичем рвонулись вбік і з розгону шубовснули в заіржавілий залізничний казан. На дні його чверти на півтори стояла вода від розталого снігу. Тож забризкані, з повними черевиками, вони, не пам'ятали себе і вже прощались з білим світом.

Чули стрілянину, крики: «Halt, halt!!!», панічну біганину...

А тим часом, три молодики добігли до ріллі. Там можна впасти у рів і повзти ген аж до лісу.

Вартові ж гнались і гнались; безупинно стріляли і погано лаялись.

Всіх трьох поранили. Одного — в ногу, так що несли вже напівживого до вагону. Другого — в руку. Кров просочувалась крізь рукав піджачка, а зухвалі салдафони прикладами злісно гатили бідолашного в спину.

А третій гордо тримав догори поранену голову. Буйну чуприну колошків весняний вітер. Обличчя в синцях. Підпухле око. По спині юшився гарячий струмок юнацької непокірної крові.

Втирали сльози жінки, визираючи крізь тини, гірко проклинали Гітлера дядьки, які були свідками цієї трагічної сцени. Голосно тужили по вагонах дівчата і молодиці..., догадувались про те, що коїться поблизу.

Смеркало. Ще і ще раз провірено засуви і закрутки в заготованих вагонах. Начальник станції передав «жезл». Головний кондуктор дав знак, свиснув у сюрчок. «Nach Deutschland, nach Deutschland!» відбивали колеса в ухах непокірних... Минали українські полустанки з наліпленими скрізь німецькими гаслами: «Die Räder sollen rollen für den Krieg!»

* * *

*

Темної ночі

Не попадаючи зуб-на-зуб після холодної купелі, а також і від нервового напруження, Микола Олександрович з інженером вилізли із засідки. Вже добре стемніло, як вони, озируючись на всі боки, засмалили через поле. Хотіли їсти так, що аж животи підводило. Щойно тепер огледілись, що в час

перепалки згубилась торба з хлібом. Нічний приморозок добре давав себе відчути. Шерхла від холоду мокра одежа. Дубіли ноги разом з черевиками. Благенькі штани інженера на коліні трісли, і підштанці білою плямою світилися у темряві.

— Не журіться, пане інженере, коби лише дістатися на той бік, а «сподні» я вам постараюсь, — обіцяв Микола Олександрович.

Всього було. Повзли і вужами в борозні по глейкуватій ріллі. Прислухались до власного дихання. А ніч темна, хоч око виколи! Ішли і задки, але вперед, щоб замаскувати видбитки ніг.

В полі застигла густа тиша. Моторошно перегукувались сичі в недалекому ліску. Дзвінко реготалась хіхітня, і від того жажливого реготу морозом сипало поза спиною.

В прикордонному селі запопадливо брехали собаки. А вони повзли і повзли далі. Нарешті щось чорною пірамідою зринуло перед очима. То височів у темряві стіг соломи. З поза нього вискочив кудлатий пес. Люто загарчав, а потім винувато лашився; привітно махав хвостом. Він облизував знайомі руки Миколи Олександровича.

— Хто?! — шарпнувся вартовий партизан.

От тільки тепер Микола Олександрович з полегшою зідхнув і сміливо шепнув пароль.

* * *

У Львові

Нарешті і Львів. Смертельно втомлені плентались глухішими завулками міста. Але мусіли пересікти майдан біля міського драматичного театру. Вже минали пам'ятник Яну Собесьькому, як хтось зненацька сіпнув Миколу Олександровича за рукав і притишено мовив:

— Влодко?!

А далі здивовано:

— Як ти дістався під цю пору?! Та ще бачу з трофеями?!... — очима показуючи на незнайому особу.

Микола Олександрович розгублено глипнув в бік інженера і, почервонівши, процідив:

-- Дозвольте, пане інженере, ще раз познайомитись.

— Замість прізвища най ліпше залишається мое старе назвисько — Ч а й к а .

— Слід попередити, що тут тих «Чайок» літає кілька.

— Це — для сплутування карт — додав зустрічний, якого Влодко представив як керівника теренової екзекутиви.

Дуже приємно запізнатися! Але поговоримо увечері. Бувайте! Спішуся!

— Та не забудьте замаскувати свої занадто «східні» голови! Дуже впадають в очі ваші ватяні шапки.

В ту ж мить Влодко жбурнув свою головну прикрасу під чужі ворота. Новий знайомий тим часом здійняв з себе кристий капелюх і простягнув інженерові.

— Прошу прийняти мій щирий дарунок! — і щез за рогом великої кам'яниці.

... Ну, а батько мій справді був Олександр, — продовжував Влодко. Багато приятелів маю на колії завдяки йому. Як службовик-залізничник мав дуже вигідну позицію для здійснення національно-визвольної боротьби.

— А бідна моя мама — глибоко зідхнув — за розповсюдження летючок в селах проти утисків польської влади мусіла з немовлятком ще Остапом відсидіти у Бинниках два тижні криміналу.

Отак за прикладом батьків усі ми включились в активну працю: Софія, Іван, я, Остап, Ольга, Розалія, Стефанія. Та хіба ж тільки наша родина?!

— Розумію, — зосереджено мугикнув інженер — вдало посіяне зерно розцвіло буйним цвітом...

Розтаборились у мешканні Влодкової сестри. Було тут затишно. Погляд інженера втомлено блукав по стінах чужої хати. Напроти висіло побільшене фото двох усміхених жіночих голівок.

— Це — мої сестри — пояснив він. Ольга — студентка права, що одним з польських політичних процесів за революційну працю була засуджена перемиським судом на п'ять років в'язниці.

— А це — найстарша — Софія. У 1918 році, коли поляки зайняли Перемишль, арештовано її і батька. Залишилась мати з кашею дітей напризволяще. Щойно через довгий рік вернулись обоє. Але знуцання і тяжка праця вкрай підірвали дівочий молодий організм. Бідна моя сестричка скоро після того і вмерла.

Зі смаком уминали прибулі гарячу бараболю, налисники, що до них припрощувала привітна сестра. Потім каменем попадали на ліжка і довго спали, як забиті.

Була вже пізня пора, коли інженер почув за вікном тупіт соток черевиків. Він прожогом зіскочив з ліжка, відсунув жалюзу і в щілину побачив людей різного віку, що, вишикувані рядами, плентались по брукові. Кожний мав нашивку на рукаві: «Jude».

З приреченими лицами, з пригаслими очима вертались з роботи до свого гетта. Їх пильно супроводжала ескорта озброєних нацивських кіннотчиків.

Інженер важко зідхнув. Вернувся до ліжка. Тепер щойно чулася втома в кожній клітині тіла. Обважніла голова упала на подушку, але заснути після сумного видовища жидів не міг.

Влодко спав сном праведника.

Для художника була б тепер це щаслива нагода саме в такій його позі кількома мазками подати схематичний портрет відпочиваючого юнака.

Впадав в очі правильний овал обличчя. Ніжна, білява шкіра лица добре пасувала до світло-русявого волосся, що безладними кучерявими кільчиками розсипалось по голові. З напіввідкритого рота виднілись маленькі, але здорові і блискучі, як разок добірного намиста, зуби. Очі засклеплені глибокими блідими аж прозорими повіками. Темні довгі вії яскраво відтінювали півкола синців, що свідчили про глибоку втому. Прямий невеличкий ніс зараз уві сні час-від-часу посвистував сюрчком так, ніби стрілочник переводив рейки на запасну путь. Звичайної величини військово-польове ліжко було акурат припасоване до його росту.

Влодко чогось кривився. Нараз тривожно заворушився і почав щось швидко шепотіти своїми тонкими блідими від недокрів'я вустами.

Інженер сперся на лікоть, нахилив вбік голову. Прислухався.

... Муся... Муся... Яка ж ти Муся, як ти Маруся! Ма-рій-ка! Ма-ру-си-на! !

Потім розмахував в повітрі кулаками, стогнав, хрипів і нарешті почав кричати і то так, як не своїм голосом.

Від цього збудився і весь тремтячий і спочений сів на ліжко. Сонний ще спустив додолу свої червоні повідморозувані ноги.

— Фу, та й утомився ж!

— Яку то ви Мусю, Марійку на поміч кликали? — лукаво підморгнув інженер.

— А ви чули?! — засоромився Влодко.

— Та це... одна дівчина, секретарка редакції.

— У Вінниці?! — спитав інженер.

— Так, та це ж та пухкенька чорнявка, що сидить біля вікна. Вона з Великої України. Студентка...

— Е-ех! З неї була б добра пластунка. Відважна, розумна, метка.

... Чогось прив'язалась до мене сильно!... Не знаю, що вона в мені, в «такому босякові» знайшла?... Мені шкода її отак брутально відштовхнути...

Мабуть дуже стужилась за ці дні, що оце аж привиділась уві сні... Але приснилась пога-но... кош-ш-марно...

— Втоплена психіка і розхитана нервова система завжди породжують погані сні — вияснивав інженер.

Влодко випростався на ліжку. Ще під сильним враженням пережитого не міг заспокоїтись. Сіро-блакитні променисті очі перейняті тривожним сумом, вп'ялися в стелю, і звідти, як з розкритої книги, зчитували вголос знайомий уривок туманного сну.

— ... Отак, удвох з Марійкою ідемо пішки до Києва. І треба нам перебрести міленький потічок. Роззуваємося, щоб не намочити черевиків.

Я вже стою босий і чекаю на неї.

... Раптом, замість блискучого потоку, простяглася довга чорна гадюка. Я оглядаюсь за Марійкою, а... її немає!

Ця ж слизька потвора вже клубиться біля моїх ніг і силується мене вжалити. Сичить... Хочу втекти, так важка гадина, як обручами стисла мене, обкрутила геть чисто всього, аж до шиї. Бракувало віддиху.

Я втопив у неї з жахом очі і побачив, ця змія має людську голову з жіночим обличчям... Обличчя таке знайоме... Боже мій!! О, жах!!!... Це ж обличчя моєї Марусі...

Я борсався останками зусилля...

Потім біг, відстрілювався, падав і нарешті скотився безсилий у глибокий рів... Фу!... Та й сон!...

— Але за тиждень — уже бадьоро додав Влодко — мусімо всі свої справи полагодити!

— Уявляю, як там виглядає вас ваша родина!

— Так, як і ваша дівчина!...

— Го-го! Моя Марусина?

— Підожди, голубко, почекай трохи!

Влодкові зовсім ніколи посвячуватися своїм власним почуттям...

— На кохання він не має ні часу, ні умов, ні засобів... — вихорем зірвався з ліжка, сміючись лягнув сам себе по лобі і побіг митися.

*

* * *

Контроля

Збори, побачення, знайомства, розмови, інформації... Не зчулися, як пролетів час.

І от з виготовленими матеріялами, з підпільною літературою «легальними пасажирами», тобто з відповідними, але фалшивими паперами верталися назад.

В Тернополі заповіджено контролю документів і речей. Усі захвилювались. Майже кожний з присутніх щось віз «начорно». Всім було відомо, як запопадливо німаки перекидали ручний багаж. Підозрілих арештовували і з місця вели до фельдкомендатури. Звідти вони до поїзду вже не вертались.

Полували німецькі нацисти і на харчі, які просто відбирали, посилаючись на дозволену норму, вказану в їхньому правильнику.

Тож одна молодиця довго радилась з сусідкою по лаві, де б їй сховати кілька фунтів масла. Подумавши трохи, вона кавалок за кавалком повкидала в баньку з молоком. Якийсь газда «буц» сиру запхав до бриля і припасовував тепер, щоб насадити той бриль на голову.

Шматки солонини прив'язувано на груди до тіла, а потім масковано одежою. В чоботях ховались пласкі пляшечки з олією, і т. д.

Для польської обслуги поїзду це були багаті жнива. Кондуктори радо йшли назустріч конспірації. Їхні службові загородки з повними скринями і напханими під сидіння мішками нагадували таємні склепи з багатим асортиментом товарів.

Сумно дивились Влодко з інженером на цю підготовчу суєту. Але до кого могли звернутися за порадою? У своїх валізах з подвійними денцями запакували підпільну літературу. Попастися з нею, це — пряма смерть...

Умовились, що вони не знайомі. Осібно кожний вертається додому на «урляуб».

— Я буду грати вар'ята. Удаватиму з себе дурнішого, ніж я є насправді — і Влодко насунув на потилицю безформенний капелюх.

Інженер мав бути глухуватим, отже, невпадат на все відповідати.

Люди безладною чергою посувались до зачинених дверей комендатури. Всі були поденервовані, неспокійні. Хто перекладав бумажник з документами з однієї кишені до другої. Жінки шпортались у вузлах і вузличках.

Впускали по двоє. Коли ж наші підпільники опинились при столі, Влодко байдуже підніс догори віко з деревляної скриньки, а звідти посипались пелюшки, бюстгальтери, маєтки, різні жіночі дискретні причандали і пуделко з дешевенькими кульчиками, спиначами до волосся, кораликами, гребінчиками.

Німак підніс догори на одному пальці два вицяцькувані очіпочки для немовлят і сентиментально усміхнувся. Влодко задоволено пояснив:

— Дружина моя Schwangerschaft обіцяє подарувати мабуть двійнят...

— Мушу забезпечити, так?

Інженер щось невиразно белькотав, демонструючи мішечком з сухарями. Він безпомічно розводив руками і показував на свої вуха.

— Далі, далі! Не затримуйтеся! — з цими словами брутально виштовхнуто їх за двері. Отак, Богу дякувати, щасливо оминули небезпеки.

Потім за допомогою знайомого, чільного службовця станції, нарешті, вдалося всісти в товаровий поїзд, що прямував на Схід.

* * *

*

По чужих світах

— Це — мій друг з дитячих літ. Ми з ним в Перемишлі разом ходили до гімназії. Він мені частенько стає у пригоді — і захоплений юнацькими спогадами, Влодко жваво розповідав про свої шкільні пригоди.

— А в якому році ви скінчили — спитав інженер.

— Гімназію? Через революційну працю не скінчив. Вигнали мене. Я захопився подіями на Карпатській Україні, нелегально перебрався до тої нашої Срібної Землі і став в лави Карпатської Січі.

Мадяри в час окупації поранили мене і я мало не пропав. Стікаючи кров'ю, два дні напівпритомний валявся в бур'янах.

Очуняв від дотику чогось шерсткого і гарячого. Це — бездомний пес зализував мені рану. Я дуже ослаб і ледве доплазував до струмочка, що дзюрчав унизу і заколисував мене.

Рана моя в плечі дуже горіла і починала ятритись. Я одірвав рукав закривавленої сорочки, мочив у воді і прикладав до болючого місця.

Коли спала гарячка — відчув страшні спазми голоду. Біля мене росли лопуцьки. Я наївся їх, запив водою і заснув. Це не пішло на користь. Я все вернув з гострими болями в шлунку.

Свідомість диктувала — іти на роздобудьки, інакше сконою з голоду. Коли ж здіймався на ноги, то зелені і жовті

кола миготіли перед очима, літали золоті мушки, я безсило падав у кущі.

Десь недалеко курликали індики, кудахкали кури і гелготали гуси. Я зрозумів, що близько мене птичий двір. Від одного спогаду про курятину, я ковтав слину.

І от, зібравши рештки сил, почав повзти в напрямку фарми. На мое щастя під парканом сидів мій знайомий пес, а на траві валялась заслинена ним недогрижена шкоринка сухого хліба.

Я вхопив той сухар і смоктав його, як лікарську цілющу пігулу. На зорі наступного дня, коливаючись міг підвестися з землі. Який же я був задоволений, коли пощастило мені вхопити крізь паркан молоде, ледве вбите в колодочки, індичатко.

В кишені у мене був складальний ніж і сірники. Миттю скрутив птичачу голівку, відрізав пір'ям укриту худу, жилаву голівку і почав смажити на кострищі з сухого бадилля.

Напівсире м'ясо своїм пахом лоскотало мені ніздрі і так смакувало, як ніколи в житті ні одна страва.

Після такої праці і снідання я знов задрімав. Пробудився від сильного брутального стусана в груди важким чоботом. Відкрив очі. Преди мною стояв господар птичої фарми, який не дораховувався щезлого індичати.

Мій вигляд злякав його. Як пір'їну переніс він мене до клуні і я у нього остаточно видужав. Пізніше своєю усердною працею віддячився йому.

— Довго ви там працювали? — спитав інженер.

— Ні. Хтось доніс про мене владі. На фермера падала політична підозра. Через це, власне, я примушений був його залишити і тікати до Югославії.

— А де ж ви так добре вивчили французьку мову?

— Французьку мову? У Франції. Щоб уникнути арешту за підпільну роботу серед українців Югославії, записався у Французькому Посольстві до Чужинецького Легіону. Під прибраним ім'ям Миколи Бреліса мене відправлено у Сірію битись проти німців. Та воювати не довелось довго. Англійці роззброїли французьке військо, навантажили нас на пароплав і ми опинились в Марселі, звідки розформовано нас по таборах.

На цей раз урятував мене мій старший брат Іван, якого сувора доля, як гарячого революціонера, теж вигнала з батьківщини і оселила в далекому Парижі.

На його уперте старання мене звільнили з табору, і я вже в нього на цей раз приходив до здоров'я.

Події на Україні 1941-1942 року пірвали мене у вир боротьби...

Влодко навшпиньки піднявся до вікна у вагоні і зауважив:

— Богу дякувати, ми вже у Вінниці. Сидімо тихо. Вискочимо біля наступної великої зупинки в Козятині. Там переховаємось у будочника, а завтра — пішки додому.

*

* * *

Прощання

Родина інженера реєструвала документи на виїзд до Львова. Влодко старанно допомагав у всьому. З захопленням давав різні повчальні інформації, нотував припоручення.

— Шкода, шкода, клунків не може пов'язати.

Він від учора тримав на перев'язці руку і шкутильгав на ногу. Хоч як нило йому надтріснуте ребро, тримався мужньо. Не хотів пояснювати, що вчора завзято бився з якимось сексотом, який намагався вислідити, куди він прямував.

Його очі сумно споглядали зав'язані пакунки.

— Отже, лишаясь тепер тут без вас. Як я заприятнився і звик до вашої родини. Але... чує моє серце: чим скорше звідси треба зникнути, — перестерігав він.

— Я помічаю, що за нами посилено стежать. При чому розвідки нараз: німецьке гестапо і большевицьке партизанське НКВД.

— Сьогодні ж спробуємо сісти у поїзд, — говорила дружина інженера.

— Коли ж ми побачимось?! — питали всі троє, прощаючись з Влодком.

— Мене мучать погані передчуття, — з огірченням відповідав він.

— Не знаю, чи вдасться мені і коли саме знов відвідати Львів?!...

— Але де б я не опинився, ви ж мене не забудете?!
Правда?!

— ... Вірю, що колись ви мене таки згадаєте ...

* * *

*

Сумна вістка

Через кілька місяців в Галичину прийшов сумний лист. Він сповіщав про геройську смерть провідника Вінницького Інспекторату ОУН Володимира Стасева.

... Влодка забили німці. Видала його большевицько-німецька агентка Муся. Та, що секретаркою працювала у вінницькій редакції.

Заарештований з іншими своїми співробітниками був переведений з Вінниці до в'язниці у Рівному. Його «злочини» в хронологічному порядку були докладно списані на сірих аркушиках німецького паперу ...

Але енергія, оптимізм, винахідливість не лишили його і в цій центральній і кріпшій в'язниці. Він організував втечу в'язнів своєї камери. Швидко визрілий плян у голові скоро переводив у життя.

... Терпеливо чатував уночі на найнебезпечнішому пості, заки врятуються всі, щоб останнім залишити ґрати.

Ось і він уже в дворі. Ціпкою кішкою видряпався на височезний триметровий в'язничний мур. Вхопився за перерізаний колючий дріт. Ще секунда і... він такий же вільний, як його колеги..

Жовнір помітив тінь і взяв її «на мушку». Стріл... Влодка з пробитою скронею повис на мурі і, б'ючись в смертельних конвульсіях, упав на тюремний двір ...

На сході загорялась ранкова зоря.

Десь над рівенськими луками жалібно скиглила чайка ...

* * *

*

День Святого Володимира. 28 липня, 1956 року.

* * *

*

Спізнений некролог

Дорогий Незабутній Влодку!

Наш перший друже із Західніх Земель. Ти не пошкодував свого молодого життя для визвольних змагань за долю України. Ніхто не знає місця, де спочивають Твої тлінні останки. Але прийдешне покоління знатиме, що Твоя Світла Душа витає над просторами Рідної України.

Не прощали тебе Твої друзі щирими сердечними надгробними промовами. Ніхто не ронив сліз над Твоею могилою, не складав вінків і китиць квітів.

За священника був брутальний жовнір, замість пахощів теплового ладану, огортав Твій бездиханний труп холодний передранковий туман. Суцільним хором співали в даліні вибухи гармат і дзиччання куль подвійного окупанта.

Суворий і нехристиянський судився Тобі похорон... Ти пройшов свій короткий бурхливий шлях життя скромним безіменним аскетом. І так і вмер незнаним під чужим ім'ям...

Прошло вісімнадцять літ, як Тебе не стало.

Багато зайшло змін... Змінилось наше життя і, покірні залізним законам природи, змінились ми.

Але попри все Твій рельєфний образ, немов живий стоїть перед очима.

Хіба ж можна Тебе забути? !...

* *
*

28. липня 1956 року.

ПАРАЛЕЛІ

РЕМІНІСЦЕНЦІЇ

Прозорими шовковинками гойдається піняве павутиння і мерехтить, розпливаючись в синьому едwabі неба. Пасма сонячних променів, як бенгальські вогні, лише засліплюють — не гріють. Вигинаючись в долині, асфальтовою стьожкою побігла моя дорога поміж посадкою молодих берестків.

Війне ненароком вітрець, і з кожним разом все сміливіше роздягає рясне галуззя від лапастого золота збляклого листя. І закрутиться легенько, і понесеться такий листочок по полю, до річки Інн, перепливе на другий берег і опиниться в Австрії.

Задумано спиняюсь серед шляху, який примушена цілий місяць міряти двічі на день туди і двічі назад. Живу в глухому прикордонному баварському селі, на віддаленні одного кілометра від призначеного мені для лікування термальбаду.

Вже здалека бачу, як три просторі басейни парують, немов чародійні киплячі казани. Здається, там сотками варяться залежані протухлі яечка, бо хоч я ще і на достатній відстані, а вже забиває дух гострим сопухом сірки.

Це — курорт. Божий незрівнянний дар природи для хворих людських кісток і м'язів.

Наближаюсь, проходячи повз вузькі і довгі лани картоплі. Рівною смужкою вивертає трактор коріння зісохлого бадилля. Німецька селянська родина поспішно працює, наповнюючи кошики. Потім зносить все у бурти, щоб, укрити соломкою і землею, тут же і залишити на полі для довгої зимівлі.

У довгій вогкій борозні стоїть хлопчик, зав'язаний хусткою, з пирогом у руці. Біля нього пес виляє хвостом і, присідаючи, скавулить; жалібно випрошує і собі шматочок їжі.

І ось в моїй уяві, як на екрані, блискавично все міниться і перед моїми очима рідні поля...

Там теж вибирають картоплю. Тільки, напевно, не трактором, не механізовано, а до мозолів копають лопатами. І

там теж такі ж самі селяни: такі ж започені і запорошені; жінки, як і тут, з підтиканими спідницями...

І теж в борозні бачу малесенького замурзаного хлопчика в хустці, зі шматком хліба в посинілих задубілих ручках, а поруч лащиться кудлате цуценя...

Побачивши наближення сторонньої людини, собака летить з усіх чотирьох з лютим гавканням і гарчанням, не пускаючи ступити до вивернутого лану.

Мені стає прикро і соромно, що я оце не допомагаю людям у їхній тяжкій праці. Піднімаються докори сумління.

— Так, я — курортниця. Лікую ішіяс і ревму.

А серце так стискається від болю, коли згадаю свої українські села. Стільки ж там жінок споконвіку жалілося на ломоти, на попереки.

— Крутять рученьки, крутять ніженьки, болить голова!

— А крижі допікають, наче рублем перепрані...

Не одна з тих бідолах з відчаєм мріяла про таку воду, що є десь далеко, предалеко, як у казці: «За горами, за морями, у тридев'ятому царстві, у тридесятому государстві...» Не раз повторювали німці: старі і молоді: «От би живої водички напитись, у цілющому джерельці скупатись! Наче на світ народився б!...»

Широко розплющую очі. Я вже минула картоплю. Мене злегка вітають малинові кульки конюшини, мимоволі теж напрошуючись на чергу дорогих спогадів. Ще де-не-де хазяйнують в них запопадливі оси, дбайливо допиваючи рештки крапель пахучого меду. Напружено нахиляюсь, щоб побачити стеблинку з чотирма листочками. Відомо, що конюшина має лише три. Та я хочу натрапити на вийняток, талісман, і при тому загадую сповнення пекучого бажання: «Чи доведеться колись вернутися домів?!»...

... Але щастя в конюшині і на цей раз не знаходжу... Примружую з відчаєм зір і жадібно поглинаю гострий далекий обрій. Хочу перемогти його, сягнути за ризиком можливого туди, куди завжди рветься наболіле серце...

А величезна чарівна, але чужа рівнина зеленим колом огортає мене з усіх боків. Чисте свіже повітря надає моїм грудям такої легкості і пружності, що мені хочеться замахати руками, як крилами, одірватись від землі і летіти без

спину на схід! Але... оглядаюся кругом, і я немов в загіпно-тизованому замкненому фокусі. По той бік за руки взялися і тиснуть своїм масивом сріблясті Альпи, далі густа стіна шпилькового та букового лісу, і тут яскраві контури недалеких сіл, зі шпичастими голками німецьких каплиць і церков...

... Чорною жалобою простяглися по обидва боки моєї стежки хвилясті полотнища довгих поораних нив. Земля масна і родюча, подібна до української.

Зелені плеса цукрових буряків і брукви з рельєфно опуклими назверх жовтавими качанами підкреслюють свою повну достиглість. На обніжках кволо похитуються сині, білі і червоні цяточки останніх прив'ялих уже польових квітів.

Дикий горох ще де-не-де вабить око своїм запізнілим цвітом. Різнокольорові пелюсточки його, як метелики, впнулися у зелені хащі стрюччя.

Ця барвіста улоговина подібна до правильно виточеної декоративної миски, яка зараз починає вщерть наповнюватися густим урочистим дзвоном сусіднього монастиря. А тим часом вужем слизнув останній промінь у провалля гір. Я вже вертаюся до села. Довгі тіні подвоюють будови і перетинають спустілі вулички. Вікна церкви у темному світлі. З напіввідчинених дверей глухою луною долітають окремі слова священика. Заходжу. В середині повно і душно. Відразу зворушує спільний задушевний спів молитов. Немов до неба підносять душу урочисті бази тягучого органу. Сиченькі кільчики ладану ледь кружляють під банею.

Тхне нафталіною від старомодних святкових убрань. Поміж рядами сидячих де-не-де коливається пір'ячко допотопних жіночих капелюшків. Чоловічі голови дбайливо прилизані. Засмагли від сонця обличчя і шиї вилискують старовинним пергаментом. Дужі плечі і чотирикутні широкі спина важкими колодами зімкнулись в масив. Порепані і згрубілі від селянської праці руки тримають молитовники і часвід-часу незграбно христяться.

Спинаюся у притворі. Саме почав казання пастор.

— ... Було це дуже і дуже давно. На цім самім місці, де ми з вами молимося, шугали лиш люті розбійники, хижі звірі і дули перехресні вітри...

Одного разу, змучений далекою подорожжю, спинився отут на відпочинок мадярський єпископ. Всю ніч, коли втомлена його обслуга спала, він гаряче до ранку молився в шатрі... І Бог зглянувся, нічого не сталося. В подяку за Ласку Божу люди вкопали на місці свого відпочинку Святе Розп'яття. Пізніше збудовано каплицю, а потім заложено і нашу церковцю. Але ж стара вона, стара і маленька. Скоро забракне місця для всіх. Все залежить від вас. Чи не час уже подумати про нову?!

— Треба, отче, треба!! — не вагаючись бадьоро притакнули парафіяни.

— І подібно, як з молодого зеленого паростка виростає кріпкий дуб, так, думаю, буде зростати і ширитись наша церква, глибоко пускаючи корені християнського вчення в душах нашої побожної громади. Всевишній обдаровує вас щедрими врожайми і подякою вашою за Його милість Божу для вас буде здвигнутий новий храм!

— Чи не так?! — закінчив пастор.

— Згода, отче, згода! — зашуміла тверда рішена громада. Я знизала очима присутніх і з болем подумала при тому про своїх священників і українські церкви.

— Чи є і там таке щире обопільне довір'я?

— Чи і між ними панує тісний нерозривний контакт?! — Але поки церква є знаряддям політики... Поки церква чужа народові і ворожа до нього, трудно!

На чільній стіні притвору бачу дошку з симетрично виложеними збільшеними чоловічими фотами. В повних військових строях, з блискучою виправкою, вони всі нараз з сумом дивляться на мене, дивляться поляглі в останній війні, відважні німецькі герої.

Скільки ж бачила їх там, удома, отаких сірих шинелей, сірих форменних мундурів і кашкетів!... Та неможливо пригадати бодай одне обличчя...

Тепер стою і думаю, може якраз з цих котрийсь перед вимаршем до бою заходив до напівзруйнованої обдертої церкви нашого села. І що ж він там міг побачити? Пустку... дірявий дах, процвілі стіни... Грובהва мовчанка, порушувана лише цвірінканням зухвалих горобців... В темних

кутах замість свіч і ікон, силюетами вішалників витягнулись чорні розпластані кажани...

Але він, цей вояк, жорстокий назовні, напевно, шукав святого образу, щоб перед ним в гарячій молитві переслати останнє прощання своїм далеким родичам.

Виходить — ми помінялися ролями. Бо я зараз шукаю облегшення душі в німецькій церкві...

То ж тихо шепчу благальну молитву за близьких і далеких братів своїх...

Чи ж висять і їхні портрети по наших церквах? Чи безслідно забутими поринули вони у холодну вічність?!..

Мене зіштовхують з місця. Думки перериваються. Служба скінчилась; усі виходять. Немов по артеріях, спокійними чорними згустками розсовується товпище від церковного символічного і еднаючого серця у найдальші закутини парафії. А я все ще в молитовному трансі лишаюся на сходах.

... Тихо шепечуться листочки на деревах. Вони теж, видно, не встигли скінчити молитви. Кругом церкви з великою любов'ю уряджені гробки. На деяких блимають гнотики в скляних круглих ліхтариках. Зовсім, як наші лямпачки...

Вже сторож замкнув двері і пішов. Тепер я лишилась одна. Тужавіють сумерки. Стою серед могил... Здавалося, мусіло б бути до краю моторошно. А я дивуюсь, що вигляд цвинтаря не викликає ніякого неприємного чи жахливого почуття, жадних страхітливих візій про духів, мерців, привидів.

— Але чому, — питаю себе настирливо.

— Чи це тільки зі мною так?!

— Ні!!

Ось скороченим шляхом повз дзвіницю пройшов на другу вулицю може десятилітній школярчик. Молода селянка поминула мене з повним кошиком дозрілих яблук. — Так, це західня мудрість: не відносити мертвих кудись подальше за село, чи місто, як роблять здебільшого у нас, а ховати своїх померлих близенько себе, в почесному центрі, навколо святої церкви і немов таким чином тримати з ними той же тісний зв'язок, як і при житті.

— Мовляв, ті сплять, спочивають по тяжких трудах, а

ці ще виконують свою звичну коженденну працю, яку передають із роду в рід.

Цей природній перехід із одної тимчасової стадії життя у вічну нікого не лякає, а стає вже з дитинства таким же звичайним закономірним явищем, як, приміром, схід і захід сонця.

Спокійно прямує до свого житла.

У вузьких заболочених вуличках ще деякий час чути вигукуючу розмову господаря зі своєю худобою. Бряжчать баньки і дійниці, в які запашними цівками дзюрчить удоюване молоко.

Невеличкі віконця кошар підсліпувато моргають в сутінках. Видно, як спокійно ремигають корови соковиті трави, пускаючи додолу довгі нитки тягучої слини.

Зі стаєнь бадьоро іржуть і форкають коні.

Потім зникає всякий рух. Все затихає. Перед замкненими стайнями парують великі купи свіжого гною. Все поринає в глибокий здоровий сон.

Невтомним сторожем на варту здійсмається Волосожар.

19. II. 1957.

* * *

ТЕМНОТА

Академік Павлов сьогодні був особливо задоволений. Його черговий науковий дослід блискуче вдався. Цим було досягнуто давно очікуваного ефекту.

Творча усмішка на обличчі зігнутого над столом професора в гармоніку зложила жовті прозорі його зморшки. Він задоволено потер руки, а щоб розім'яти згорблений гулуб, встав і безшелесно перейшовся по лябораторії. Зосереджений погляд його очей свідчив про відірваність від зовнішнього світу і перебування в стані глибокої розумової напруги.

Багато подібних експериментів, що їх провадив видатний дослідник з великим хвилюванням і молодечим запалом, спричинились до створення ним методи умовних рефлексів в галузі вивчення функцій головного мозку, як вищого апарату нервової системи і психічної діяльності.

Професор спинився перед відчиненим вікном. Жмут сонячного сяйва гратулював йому своїм засліплюючим блиском. Свіже повітря діяло прохолоджуюче. Він знову вернувся до свого бюрка. Серед багатьох паперів впав ув очі розгорнутий документ — нагородження його премією Нобеля за дослід в галузі рефлексології. Зворушений професор ще і ще раз перечитував урочистий текст відзначення і обережно поклав до течки, тут був на схові й другий не менш важливий папір, від міжнароднього фізіологічного конгресу, де ученого Павлова проголошено провідником світової фізіології.

Ці два документи підкреслювали вагу глибоко наукових тверджень видатного дослідника. Його винаходи вписували до скрижалей науки новий етап в розвитку природознавства, медицини, психології.

Глибока тиша панувала в стінах його храму науки. Доценти, асистенти професора, такі ж ентузіясти свого фаху, як і їхній невтомний учитель, старанно вичислювали і но-

тували різні значки таблиць, таємниці яких покищо тільки їм відомі.

На стінах висіли діаграми, схеми, малюнки. Столи заставлені мікроскопами, апаратами і приладами різної величини і дивовижних форм. В застеклених шафах солдатами виструнчилися фоліянти наукової літератури, кожної хвилини готові до послуг.

Посередині кімнати, безупинно ковтаючи слину, в муках Тантала конала невинна жертва науки. В станок заведений голодний собака жадібно споглядав шматок свіжого м'яса, що висів перед нам на дуже короткій, але недосяжній для нього віддалі.

Сумна тварина гоїно виділювала шлунковий сік в пристосовану для того рурку...

Та от трудовий день скінчився. Після напруженої праці старенький академік брав палічку й чимчикував на прохід. З зовнішнього вигляду трудно було відрізнити його від звичайнісінького сільського дідуся-пасічника.

Та й тягнуло його відпочивати переважно в природу. Поле, ліс, річка, тихі безплідні місця давали йому можливість глибоких релігійно-філософських роздумувань. В єднанні з природою він глибше пізнавав її незбагненні тайни буття. Професор Павлов з дитинства був глибоко релігійний до кінця свого життя. Всупереч советській офіційній забороні, він завжди ходив до церкви молитися Богу.

* *

*

Комсомолец Васька сьогодні теж дуже задоволений. Він чув себе на сьомому небі. Як же не радіти? В школі лікнепу (ліквідації неписьменности) він одержав першу книжку-читанку.

О, як він бравовичитав склади з останньої сторінки букваря:

Ра-ніш бу-ли пани
Ми бу-ли ра-би,
Те-пер ми па-ни,
А па-ни на-ші ра-би.
Па-ни не ми
Ми не ра-би.

Писати теж Васька трохи навчився. Як підпишеться кривульками і сам не розбере. Сміються з нього більш грамотні хлопці — його товариші.

Кажуть: «Тобі, Васько, тільки на грошіх підписуватись!»

Ну а вже в політграмоті Васька всіх за пояс заткне. Що політрук (політичний керівник школи, обов'язково партієць) не запитає — Васька, як бритва чеше.

Тільки політрук заікнувся про повторення з минулого уроку:

— Там, де кінчається розум . . . —

— Там починається релігія — захлинаючись викрикнув із-за парти Васька.

Не розуміючи як слід змісту, повторювали присутні механічно зазубрену бомбастичну фразу.

Примітивний політрук блаженно усміхався, ставлячи в денник проти Васьчиного прізвища «дуже добре». Це особливе відзначення за його здібності і виключну витриманість комсомольської честі!

Ніхто інший, тільки Васька на комсомольських зборах бив себе в груди, даючи чесне ленінське слово, що вже на цім тижні організує бригаду розламувати напівлегально діючу в їхній окрузі останню каплицю на цвинтарі . . .

От, якби скоріше зліквідувати оту свою неписьменність! Тоді Васьці — море по-коліна! Він не буде в колгоспі, як раніше в економії, волам хвосту крутити. Нізащо!! Васька мусить дорватися до директорського крісла, не менше!

Як скінчить школу, поїде до іншого міста, купить гарний «спінжак», «френч», шкіряне галіфе, чоботи «на бутилках» і зробиться великим паном-начальником.

Завідуючи відділами, секретарі, друкарки . . . Всі будуть йому коритися, а він чобітьми тільки рип, рип, а на паперах раз, раз і підписався . . .

Дзвонить телефон. Васька важно бере слухавку. Внизу біля вхідних дверей уже чекає на нього авто . . . Васька пиховито сідає в машину. Ту-ту-у!! . . . Ту-ту-у!! . . . і поїхав . . .

Отак солодко мріючи, вертається зі школи Васька.

В розбитий хриплий дзвін несміливо бовкнуло до вечірні. Старенький дідок з ціпком у руці, тут же на вулиці

зняв бриль і став христитися. Васька побачив це і скипів.

Наїжачений, як задикуватий забіяка-півень, підскачив до убіленого сивим волоссям сутулого молельника, і докірливо киваючи головою, процідив:

— Молишся й досі Богу! ?

— Видно, забили тобі добре «баки», бідний, ти звихнений, чоловіче!! — Шкода, що допотопний, а то записав би тебе до школи неграмотних!!! Там би тобі буквар дали і розум твій нещасний просвітили!

— Дряхлий ти, видно, і мозок тобі вже всох...

А «там, де кінчається розум, там починається релігія...»

З надмірною гордістю поляпав Васька академіка Павлова по плечі і поблажливо, співчутливо додав наостанку:

— Ох, же ти, старина — темнота, темнота!!!...

ПАКУНОК І КОШИК

В одному американському журналі надруковано новелю учасника другої світової війни, який писав:

«Руїни суцільним щебенем перетинали вулиці міста. Кожна будова, розбита бомбами, нагадувала старезний римський Колізей. На тлі ніжної акварельної блакиті весняного неба уламки будинків і мурів ятрилися червоною, намоклою дощами і снігом, цеглою.

Сумно бовваніли похилені димарі, журилися за своїми зниклими господарями. Голі, горбасті стіни бльоків випинали свої прострілені наскрізь спини, бажаючи зігріти їх життедайними променями ласкавого сонця.

Величезне місто Західньої Німеччини нагадувало розкопки Помпеї. Воно пробуджувалось оце після кошмарного сну, спиналось на ноги, починало розправляти свій велетенський тулуб та зализувати глибокі рани і щілини. Як у лабіринті рухались, втомлені роками війни, люди. Гусінню переповзали військові американські «джіпи» купи каміння на вулицях, роздираючи повітря різкими сиренами.

В центрі міста і найближчих околицях уже бадьоро дзеленчали привітні трамваї. Немов старанно вивчаючи археологію, никали по румовищах групи військовиків-американців. Білі і чорні відвідували вцілілі пам'ятки, музеї, клацали фотоапаратами, увіковічуючи незабутні видовища руїн в Європі. У вільні від служби години шукали як офіцери, так і солдати, веселих розваг і дівчат...»

На тому уривалась новеля під назвою «Пакунок». Продовження слідувало в наступних числах.

Тримаючи в руках пакунок, з підведеними очима і яскраво намальованим обличчям, як у вечірньому театральному гримові, увійшла до трамваю красива, молода блондинка. Перукою минулого століття спадали розкішні хвилясті льочки на плечі і спину.

Ала увага пасажирів більше спинялася на «каре-пакеті», на якому була друкована чіткими літерами написана відома пересторога американської військової влади: Not to be sold or exchanged!

Дівчина спокійно, не поспішаючи, купила квиток, сіла біля вхідних дверей і легенько попхнула модним обцасиком червоного черевичка свій картон під лаву. Ближчі сусіди з заздністю зиркнули на американський дарунок і багатозначно переморгнулися: мовляв, «заробила»!

А кожному було відомо, що за апетитні ласощі в «каре-пакеті»! Там і масло, і м'ясні та рибні консерви, цукор, олія, мармоляда, кекси, сушня, риж, та чого, Боже мій, тільки немає?! Це не те, що на карточки одержувати у німецьких крамницях жалюгідний, скупий приділ.

Але, саме наближались до центральної площі. Всі зашепились. Більшість повставала зі своїх місць, щоб виходити на зупинці. Кожний поринав у свої щоденні, невідрадні клопоти. Дівчина хвилювалась.

Трамвай спинився. Лявиною виприснуло людське товпище з відкритих дверей, а нова партія поспішала заповнити їхні місця. В цей момент помітив кондуктор, що хтось забув у вагоні пачку. Він спинив натовп, загородив вхід і, високо тримаючи над головами людей «каре-пакет», крикнув:

— Гей спиніться! Хтось тут забув пакунок!

Ті, що висіли з трамваю, оглядались здалека, але ніхто не зголосився. Трамвайщик ще і ще раз, все голосніше викикував:

— Пакунок! — мотав він ним в повітрі, немов на аукціоні. — Панове, хто забув пакунок?! — Немає власника?! — Тоді — до бюро забутих речей! — стукнув кондуктор картоном об раму дверей.

— Уа! Уа! У-а-а-а!!! — почулось зненацька з пачки.

Трамвайщик зблід і переляканими очима моргав, не в силі вимовити ані слова. Люди забули за трамвай, забули про все і кинулись розв'язувати пачку. Щойно тепер помітили дірочки збоку і мерщій звільнили від паперової коліски нещасного покидька.

— Не-гри-нят-ко!!! — йойкнули присутні. В куверті, що лежав поверх немовляти зазначено дату народження

хлопчика. Тут же замотано в пелюшки пляшку ще досить теплого молока.

Положили найду на вуличній лаві. Сповите дитя заходилося від плачу, а поруч лави валявся порожній і роздертий «каре- пакет». Лаялись люди на адресу сучасних «веселих» дівчат, поганими епітетами згадували солдатів, проклинали недавню війну, але ніхто не взяв дитини на руки, ніхто не поспішив заспокоїти бідне сирота. Присутні непомітно відходили, щоб не губити часу на ріжні свідчення.

Натовп рідшав, але більше цікаві чекали ще на поліційне авто, яке водій трамваю і кондуктор пішли телефонічно викликати зі службової будки.

У задньому вагоні, разом з німцями їхало якраз двоє негрів-військовиків. Вони темпераментно і пильно розмовляли і навіть не помітили, що трапилось, лише зауважили, що трамвай довго стоїть на зупинці. Здивовано попрямували до місця події і . . . збагнули все. Старший з них підбіг до свого нещасливого маленького земляка, вхопив на руки і дбайливо годував дитину пляшкою.

Другий розпливався щасливою усмішкою. Обидва тепліше загортали в пелюшки дитину і щось енергійно розмахували руками. Чорні вояки за чергою притискували до грудей дорогу, покинуту кимось людську істоту. При тому задоволено гелготали по-американському.

Поки приїхала поліція, дві кучеряві голови чорно-синього кольору в незвичайному піднесенні загубились в натовпі міста і зникли в завулку.

Бічними вулицями напівзбомбленого радянського міста ішли дві ще молоді жінки. Вони зажурено спостерігали, як меткими зайчиками мигали весняні струмки, що спливали рівчачками між пішоходом і бруком.

На галуззях високих дерев, ще голих і сірих, зграями умошувалась чорна галіч.

— Кра! — Кра!! — Кра-а!!! — махали жалібно крилами, немов голодні діти, настирливо просили їсти. Жінки були до краю втомлені хоч і недалекою, але тяжкою дорогою. На руках одна несла замотане в теплий ковдрі своє немовля. Друга — досить важкий вузол. Був кінець місяця, а

вони — вчительки, ще й досі не одержали платні за свою працю в приміській школі. Тому мусіли оце пішки чимчикувати до міста в дуже наглих справах: змінити на «товчку» щось із лахів на хліб, а друге . . . ну те друге далеко важніше! Майже на кожному перехресті околичних вулиць зустрічали їх хриплі голосники, які набридливо обіцяли «советський рай» на землі.

— Може б ти мені дала мале, бо, напевно, у тебе отерпли руки — обізвалась жінка з вузлом.

— Ні! — притишеним голосом відповіла друга.

— Саме тільки перестало плакати, заснуло. Шкода тривожити.

— — А чи далеко ще до твоєї знайомої?

— Ні. Ось ми вже біля будинку.

Піднялись по сходах на перший поверх, несміливо постукали. Двері відчинила жінка, яка була в тяжі.

— О, кого я бачу?! Наталія Іванівна?!

— Так. А це моя маленька донечка. Щось занедужала і я попросила товаришку допомогти мені дібратись до міста.

— Добре, роздягайтесь, сідайте. Розгорніть свою ляльку.

Усі три жінки якось ненароком шукали очима по кімнаті, де б можна покласти дитину. На самотньому невеличкому столі гамузом вивершувалась щойно принесена з надвору суха білизна. Одинарне залізне ліжко служило за сидіння двом гостям, на одному стільцеві примостилась господиня, а другий був зайнятий мискою до вмивання. Біля єдиного в кімнаті вікна стояла ще біденька шафа на одяжу.

Господиня перша збагнула скрутну ситуацію і вискочила в коритар, щоб у сусідів позичити стільчика. Потім швидко наламала трісок і запалила в залізній печі. Зразу стало тепло. Розмотали маленьку і вона зиркнула на господиню блакитними очима; задоволено потягнулась, замала рученятами і . . . зайшла хрипким глибоким кашлем.

Наталія Іванівна нашвидку розповіла, що вже більше тижня, як скінчились дрова. В хаті зимно і дитина занедужала. Сьогодні, мовляв, трохи прокурила в плиті паперами, аби скупати перед тим, як понести до лікаря.

Господиня кинулась приготувляти вечерю. Вона то входила, то на довший час виходила з хати в коритар, який

служив мешканцям за спільну кухню, пральню, ванну, а сусідові-чоботареві і за майстерню. Прибулі жінки радили якусь важку раду. Все присікувалась та друга до матері.

— Ну, чи ж не говорила тобі ще раніше? Що будеш з нею робити? До праці підеш, а воно кричить бідне, аж поси- ніє. Це не те, що у тебе чоловік?! Не забувай, він не вернеться. Та клята війна ковтнула твою пару. Боже, Боже, — якби він все це побачив!

Мати закрила лице долонями і схлипувала сама, немов дитина. Вона ніжно гладила донеччину лису голівку, цілувала рожеві п'яточки. Коли входила господиня, жінки вмовкали і винувато дивились одна на одну. І знов, коли лишались в хаті тільки вдвійку, енергійна подруга намовляла матір на якийсь поважний, рішучий крок, настирливо питаючи:

— Як далі даватимеш раду?! Подумай!

— Чи ці останні місяці ще не навчили тебе? Платні ж не стає. Завтра раненько попродаю рештки твого майна, а далі що?! Дитині вже три місяці. Воно потребуватиме все більше і більше. Та вже і не вміщається в тій маленькій мисочці, щоб викупати! Це ж жах! — Та от вона спинилась, валкуючи думки в голові, і потім резонно заявила:

— Люди з таких мисок борщ їдять, а не дітей в них купають! А де дістанеш більшу миску? Ніде. Значить, купати не будеш?! Розумієш?! — заломила руки над головою і простогнала:

— О, ні, ні! Я нізащо не хочу мати дітей! Для них потрібні бодай мінімальні людські умови! — вона замовкла, а потім з новими аргументами ласкаво і співчутливо продовжувала:

— Мені тебе дуже і дуже шкода, але рішення має бути твоє, щоб потім мені не дорікала . . .

Увечері прийшов з роботи і господар кімнати. Познайомились. Зі щасливим захопленням підвела вагітна жінка чоловіка до ліжка і потайки багатозначно потисла йому руку. До здійснення їхньої власної мрії лишалось якихось півтора місяці.

Після вечері лагодились спати. Чужі просили постелити на підлозі, хіба, якщо ласка, то подушку для малої.

— Як? ! — спротивилась господиня — перестуджену дитину класти на підлогу? ! Ніколи!

Приставили до ліжка стільці і трійка гостей бгалася на тому скупому ложі. Господарі полягали на підлозі. Ніч була тривожна. Раз-у-раз прокидалась і скиглила дитина. Як тільки вмовкала, починали шептатись жінки і так сперечалися, що забували, де вони є. Натомлений господар міцно спав, а дружина його зпросоння лише чула, як стримувала ридання мати, міцно пригортаючи до грудей свою хвору донечку.

Удосвіта, ще в постелі подруга подратовано запитала у матері: «Кажі, нарешті, чи рішилась? !»

Довга хвилююча павза. Потім, по надумі ледве видушила зі себе сплакана жінка відповідь: «Так...»

Подруга раненько метнулась на торг. Незабаром вернулась і зібрані спочатку до лікаря, а потім і в дорогу, жінки подякували за нічліг, попрощалися та й рушили.

Увечорі того самого дня газета «Вечірнє Радіо» принесла сенсацію: Живий Кошик! Живий Кошик!

— Однокінний візник мав доставити кошик на адресу, яку вручили йому дві жінки, не торгуючись за винагороду. В час шукання адресату з кошика почувся дитячий плач. Міліціонер спрямував візника до Міських Дитячих Ясел.

«Минуло три роки — так кінчалось оповідання «Пакунок» з кількох чисел американського журналу.

«Чорний» хлопчик, з пакунку «каре-пакет», адоптований добрими білими батьками, разом з ними літаком спровадився з Німеччини до Америки.

— А цікаво, чи не чули ви, що ж сталося з дівчинкою з «живого кошика?» — спитала господиня у Наталії Іванівни, яка оце після трьохрічної розлуки прийшла провідати свою знайому.

Наталія Іванівна із заздрістю дивилася на дитяче лі-

жечко, в якому солодко спала здоровенька дівчинка господині. Гостя, хвилюючись, бурмотала безсвязні слова якогось оправдання... Вона то починала, то повторювала те саме і ніяк не могла себе опанувати.

— Так це були ви?! — здивовано скрикнула господиня.
— Пам'ятаю, ми з чоловіком прочитали ту газетну замітку про кошик з дитиною, але нам і в голову не прийшло подумати про вас. Ви ж тоді вийшли від нас без кошика і поспішали до лікаря.

— Про це довго оповідати — нервово здригалась Наталя Іванівна. Вона губила нитку тяглости всієї історії, перескакувала з одної події до другої, ходила по кімнаті і її худенька постать, одягнена в жалобу, нагадувала чорного птаха, що підбитий, від безсилля махав широкими крилами.

— Донечка моя добре росла і розвивалась. Я підкуплювала няньку з Дитячих Ясел, і та в час перебування дітей на повітрі підносила її до паркану. Тут кожного тижня систематично, крадькома стежила я за своєю Любою.

— В Яслах не було кращої вихованки — казала нянька — від моєї дитини. Спокійна, терпелива, вона ніби з розмислом, як доросла, переносила свою тяжку долю залишеної.

— А я так чекала, так чекала, дні числила, заки сповниться їй три роки, щоб клопотатися і забрати додому! На минулім тижні я купила великого плюшевого медведика. Бігом поспішала до паркану на умовлене місце. Але нянька підійшла, та була з порожніми руками... Вона чулася безмежно винуватою переді мною.

— Запізнилися з ін'єкцією і дифтерит задушив... — схлипувала служниця і кінчиком фаргуха втирала щирі сльози. — У неділю ви були, а в четвер — поховали.

Мюнхен, 21. XI. 1961 р.

МІРА КОХАННЯ

ПАРАНЬКА

Вона все нижче і нижче клонила голову, тяжко зідхаючи, поруч свого коханого Ромка. Він, гордий, розсіяним поглядом вдивлявся в долину обрію. Розмова не клеїлась. Раз-у-раз напруження доходило до крайньої межі; після того — знов гнітюча мовчанка. Обое були зажурені. Так уже з півтори години блукали на узліссі. Трудно було знайти розв'язку в скрутному становищі. Недалеко від них на спортовому майданчику бавились у «квача» таборів діти. Смеркало. У вікнах деревляних «авслендерських» бараків замиготіло світло.

— Отже, так, Паранько, нічого ми не годні вигадати і, щоб не зв'язувати собі руки, мусиш позбавитись дитини! Я ще молодий і з пелюшками бавитись не збираюся! Гроші на лікаря я постараю. Все. Бувай здорова!

* *

*

Сумною тінню верталась з проходу. В кімнаті, де мешкала в темному кутку, перегородженому коцом, нікого не було. Дві літні жінки, її співльокаторки, пішли до вечірні.

Украй поденерована і стомлена Паранька важко упала на ліжко. Ще ніхто не знає її таємниці. Але як узнають, о, будуть судити, пересуджувати!! А вона ж одна-однісінька тут на чужині. Кругла сирота: ні батька, ні матері, ні тітки, та, навіть, і знайомі з того самого села, звідки і Паранька, вже давно виїхали до Америки.

Перше Ромко говорив цілком інакше. Обіцяв одружитися; був такий милий, ласкавий, а тепер щось дуже змінився. Нервується, як її зустріне і все спішиться кудись... Немає мови, про дитину Ромко і слухати не хоче!

* *

*

На другий день в обідню пору хтось нагло постукав у двері. Це був він. Твердою ногою попрямував у кут. Рі-

шучо поклав на стіл гроші і сказав: «Гляди ж не затягай! Щоб сьогодні ж пішла до лікаря! Згода? Так?!»

Він чекав на позитивну відповідь. Мовчала. Потім зневажливим поглядом зміряла Романа з ніг до голови. Кров ступила їй до лица. Гірка образа дівчини, її чогось найдорощого, святого нараз протверезила її.

— Добре, — скрикнули Паранька, — не хочеш дитини — не треба; ти її не будеш мати! Забирайся геть зі своїми грішми, я їх не потребую! Сама собі буду давати раду! Ти — вільний. Іди!!! — і вслід жбурнула йому жмут паперових грошей, що розлетілися по хаті, як метелики.

* *

*

Вночі Параньці не спалося. Тяжкі думи огортали її. Голова ніби гарячим оливом налита. Червоні від безсоння очі блукали по темних стінах таборової кімнати. Сусідки солодко похропували. Десь у коритарі настирливо гризла миша. Осінній вітер скрипів заіржавленими віконницями. Табір спав.

На якийсь час і Паранька міцно стуляла докупи повіки очей, без кінця проказувала «Отче наш» і ніби дрімала. Засинаючи, відділялась від свого непривітного ліжка і на крилах легесеньких хмаринок неслась швидко, швидко, з подувом вітру туди, далеко, до себе, додому.

Ось вона на порозі рідної хати. З городчика привітно виглядають соняшники, рожі, айстри, виплекані Параньчиними руками. Мати прощається з нею, хвартухом утираючи сльози. Параньку беруть на працю до Німеччини, а їй же всього шістнадцять літ.

— Не журіться, мамо, — тулиться вона щільніше до матеріної щоки, а в самої теж сльози навертаються на очі.

* *

*

В Німеччині, на заводі, де працювала, зустріла сусідів із свого села. Від них довідалась, що хату збомблено, дворище згоріло дотла. Мати померла, братів повбивано на війні. Тепер у Параньки у цілім світі нікого рідного. Тільки ось той теплий струмочок, який часом ворухиться і під-

кочується під серце, нагадує їй, що вона не самотня. Хтось її зрозуміє, розрадить, захистить у майбутньому... Ні, до лікаря вона нізащо не піде! Убити дитину? ! Загубити живу душу... Це ж великий, великий гріх!!!

* *
*

Ранок. Починається день. Як тяжко його пережити! Кожен помічає, що Паранька схудла, зблідла, змарніла. Сині кружала навколо запалих очей. Форми тіла з кожним днем випинаються виразніше. Вже і сусідки, переморгуючись із в'їдливою усмішкою, жовчно зауважують, кусаючи нижню губу:

— Поправляється дівчина, грубне на таборових харчах!
— Еге ж, ха-ха-ха!!!

А сусіда-швець, дзвінко вистукуючи деревляними колодками, завзято, високим тоном виспіває своєю ламаною вірменсько-українською мовою:

Я люблю, лублу, лублу-у
Тільки заміж не візьму-у
Так... так... так... так...

Потім на інший лад:

Хочеш любиш, хочеш нет,
Ні копійки гроша нет,
Коли будуть, тоді дам,
Пожалюста луби нам!...

І знов:

Я лублу, лублу, лублу-у...

Так ціліський день! Це він усе кпить з Параньки, бо кілька разів пропонував «прикрити гріх», одружившись із нею. Але Паранька відрізала йому, що його захисту не шукає. А сама собі зважила: «Ні, він не любитиме чужої дитини! Вона його знає. Лише знущатиметься з неї і її дитятка.» Такий приклад бачила вже на інших дівчатах.

* *
*

Пройшов деякий час. Чує крізь двері, що хтось її в коритарі питається. Виходить. Якась незнайома їй жінка.

— Ви до мене? В якій справі? Прошу!

— Так — сказала старенька — до тебе.

— Я — Ромкова мати.

Дівчина зіщулилась від такої неприємної візити, але зараз же опанувала себе і різко промовила: «Ви, напевно, знов принесли гроші на лікаря? Я вже випроварила вашого сина з такою пропозицією. Дайте мені спокій! Я вас не потребую, ані ваших грошей, ані ваших турбот! !»

Вона відхилила коц, показуючи дорогу до дверей. Жінка ні з місця. Сиділа на ліжку якийсь час і нервово втирала хустинкою носа. Потім тихенько піднялась, підійшла до Параньки, взяла її за обидві руки і лагідно, тепло подивилась в її очі.

— Перш за все не нервуйся! Це тобі шкодить, особливо зараз. Я прийшла, прийшла... — хвилювання заважало їй спокійно говорити.

— Дитино моя, я прийшла з іншим до тебе. Люди переказали мені, все. Мій син, Роман, негідно повівся з тобою, бідна моя дівчинко! Сумління за його вчинок не дає мені теж спокою. Це вже вплив його товаришів. Я умовляла його на інше поступовання. Гарячився, не погоджувався. Мовляв: «Не мішайтеся в мої справи! Не потребую ваших порад!»

— Що ж — сказала йому — як так — не хочу такого сина. Не хочу й бути з ним під одним дахом!

— Та-ак? !

— Крутнувся, скипів і виїхав на слюсарські курси до іншого табору. Отож, спакуйся швиденько і ходім до мене жити. Будеш мені за донечку. Удвійку твою біду розради-мо. Видно, Сам Бог судив мені тебе.

Перехристила її і поцілувала в чоло.

— Що це, підступ? — майнуло в Паранчиній голові.

— Та ні, ні, ні! ... — дзвеніло в ушах тисячами радісних голосів.

Жінка ще і ще раз пригортала її до себе. Як малу дитину голубила її, гладила по голові. Її ласкаві руки так схожі на руки рідної матусі. Паранька підняла опущену голову і

тихцем зазирнула у вічі жінці; а там крізь сльози світилась безмежна щирість.

— Ти сьогодні ще не приготована, — продовжувала та.

— Я зайду до тебе через кілька днів. Гляди ж спакуйся на той час!

Ласкаво усміхнулася, тепло потисла руку і вийшла. На порозі ще раз нагадала: «Сьогодні вівторок, буду знов у п'ятницю... Щоб була готова!!»

* * *

*

Паранька і не думала пакуватися. Все ще не вірила. Середа і четвер тяглися довго, довго. Надворі ці дні лив дощ. Інколи крізь густі хмари продирався скісний промінчик осіннього сонця. Легковажним зайчиком перестрибував він з горнятка на миску, з миски на шклянку. І потім зникав. Тоді в хаті ставало порожньо і нестерпно тоскно. Самітність заїдала Параньку.

Ось і п'ятниця. Ромкова мати прийшла, як обіцяла.

— Ну а де ж твої речі? — спитала заклопотано.

— Чом не пов'язала всього докупи? Скоро, скоро збирайся, а то поки доберемося до нашого табору, аж на другий кінець міста, і обід перестоїться!

Притулилась Паранька до шафи, і ніби спина її приросла до дерева. А серце тьох... тьох... тьох... Ось зараз вискочить. І плакати хочеться, і сміятись. Не знає дівчина, чи не сниться все це їй. Оця малознайома жінка, ніби добрий янгол, найшла її в глибокому сумі і хоче допомогти їй, як рідна мати, рідній дитині.

Справді, пакує її жалюгідні таборіві пожитки в два вузли і валізочку, накидає їй на плечі плащик.

— Ходім, ходім! От так, швиденько на своїх «батьківських» і переїдемо. Бери цей легенький вузлик, а я валізку і більший. Завтра прийдеш і відмелдуєшся у баракового.

* * *

*

У новій кімнаті затишно. Пахне смачним борщем, заточеним старим салом. Так оце вона у «свекрухи?»

— Свекруха. Чимсь в'їдлигим, і непривітним, страшним

пашить від цього грізного слова. Ця ж жінка є втіленням доброти і співчутливості. Вона — ніби їй рідна матінка?

На другий же день позичили у сусідки машину і почали шити малесенькі сорочечки, кафтаники, чіпчики.

Тільки брат Ромка щось роздратовано бубонів матері неприємним тоном.

— Мовляв: «Тягнете в хату, Бог зна кого? Захаращуете отут все чужим дрантям!»

Але мати голосно і суворо обірвала сина: «Ані дзявкни! Не подобається? І ти будеш таким, як твій брат?! Тоді і ти сином моїм не називайся! Бач, які зухвалі! І хто вас так понаучував? Чи молоді, та дурні ще?! Коли ж розуму понабираєтесь?»

Після того ніколи прикрого слова про це ні син до матері, ні мати до сина.

* *
*

Находив час родити. Жінки заклопотано чекали. В куті на шахві стояла приготована старенька дерев'яна колисочка. Паранька час-від-часу зводила очі туди і думала: «Має прийти на світ живе маленьке створіння. Дай Боже, щоб усе гаразд!»

Страшно дівчині за свою, а найбільше майбутню долю дитини. Правда, ця жінка, що її прийняла до себе, дуже файна, та Параньці хотілося б іншої розради... Ромкової. Чи ж не він є майбутній батько?

Згадала оці формальності мельдування в урядові книги. Боже, Боже, доведеться записувати самій, як не шлюбу. Люди, що не знають мене, будуть думати — це повія, легковажної поведінки?!... Дивитимуться на мене двозначними поглядами. О, як це тяжко! А все скоїлось тому, що полюбила і довірилась Ромкові. Як йому там? Мабуть цілком і забув досі про мене...

* *
*

Наближались різдвяні святки. На курсах, де вчився Роман, оголосили перерву. Всі метушились. Приїжджі поспішали до своїх таборів, щоб укупі з рідними сісти за святко-

вий стіл, в оточенні близьких людей пережити традиційну урочистість звичаїв свого народу, величність Народження Маленького Дитятка.

Ромко блукав всюди, як неприкаяний. Не знав, що йому робити. Їхати, чи не їхати до свого табору? А як їхати, то до кого?!

— Мама зреклася мене. А Паранька?! Шкода, шкода її. Щира дівчина, любила мене... Дуже горда, не хотіла взяти гроші на лікаря. Може звернулась до баби-шептухи якої? Чи все зійшло гаразд? А як ні?!... Ох, правду казали мама...

— Хочеш дві істоти нараз занапастити?! Синку, синку, схаменися!!

Невпинно притадувалась ця розмова з матір'ю, та ще останнє побачення з Паранькою. А тут, як навмисне, без кінця попадались на вулиці жінки з дитячими візочками. Він повернув у провулок, хотів перечекати. Став біля вітрини, а звідти виднілись різні меблі і цілий стос дитячих ліжечок. Звернув у протилежний бік — знов крамниця з дитячими іграшками: медведики, ляльки, малпочки, маленькі авта, відерця, бальони, а з гойдалки на передньому пляні виглядав гарненький ляльковий хлопчик і декоративно грозив Ромкові маленьким пальчиком...

— Будь-що, будь, — вирішив Роман — завтра ж їду до свого табору!

* * *

Прибув уранці. Несміливо постукав до дверей своєї кімнати. Відчинив брат. Мати шпорталась за шахвою. Параньки не було в хаті.

— А-а, Ромко?! Мамо, мамо, дивіться, хто до нас приїхав?!!

Мати обернулась і мовчки суворо спустила додолу очі. Він теж безрадно крутив шапку в руках і, не знімаючи наплечника, несміливо наблизився до матері і поцілував її у руку.

— Простіть мені, мамо! Я все передумав. Я зараз же побіжу до неї. І не встиг він скинути наплечника додолу, як на порозі з кухлем води у руках з'явилась Паранька.

Ромко затрусився, зблід, потер чоло і скроні. Незрозуміло водив запитливими очима то на матір, то на Параньку.

Кухоль вислизнув у неї з рук. Хлюпнула вода на підлогу. Паранька скрикнула і впала на Ромкове плече.

В той же самий день записалися в німецькому штандесамті, а по святах і в церкві повінчалися.

* *

*

Коли маленькому Богданкові добігало двох років, щаслива родина проходила комісію на виїзд до Америки.

— Це вже майбутній американець — кинув, між іншим, репліку консул, вражений надзвичайно здоровим виглядом дитини.

— Який чудовий, красунчик, такий же гарний хлопчик — додала усміхаючись молоденька секретарка, повертаючи папірчик Романові з позитивним рішенням.

— Сподобався вам мій синок? Правда гарний? ! — притискував Роман свого любчика до грудей.

Паранька сіпнула Романа за лікоть і, підморгуючи лукаво, прошепотіла: «Правду кажучи, він більше мій син, як твій!»

Але Ромко дуже не любив згадувати, хоча і жартома, про цю сторінку зі свого минулого.

Грудень, 1955 р.

ВЕСІЛЬНА НІЧ

«Білі, чудові, розкішні квіти...
Квіти сходячого сонця,
Квіти малесеньких країн: Сан і Мусме,
Квіти самураїв — хризантеми...»

Деклямувала тихенько і захоплено ще і ще раз, не одводячи палкого юнацького погляду від розставлених по столах вазоників. Шовкові пелюсточки кучерявих квіток сумно дивились на неї з лапчастої свіжости темної зелені.

Це вони, хризантеми, сповняли завжди свій обов'язок розцвітати тоді, коли, знесилившись у боротьбі з осінньою холодною негодю, умирало все навколо в природі.

Двоповерхові вікна величезного вокзалу замшились вологою і оксамит ранніх сумерок туго затягнув шиби. Софійка нетерпеливо стежила за чорною рукою великого стінного годинника. Вона чекала на Осипа. О четвертій мусіла скінчитись у нього лекція, потім мав заскочити до студентського гуртожитку, щоб полагодити Софійчину житлову справу і щойно тоді — сюди.

Щоб прискорити час, читала, потім починала рахувати до ста і назад, розглядала якийсь журнал, мугичила пісню і, зрештою, кинула все, безцільно розглядаючись.

Як у мурашнику рухались люди: приїжджали, від'їжджали, втирали сльози смутку і радості. Різко свистіли паротяги, клацали колеса на пероні. Чулись сигнальні дзвінки. Додавали галасу гучномовці.

Дівчину огортав шал руху. Після далекої провінції все видавалось чимсь незвичайним. Майбутній університет височив перед її очима магічною хмарою, бриластою, неприступною скелею, за якою ховався інший привабливий світ.

А все невідоме манило Софійку непереборним чаром. Її часом поривало шукати десь розбійників і з ними вести пригодницьке буйне життя.

— Ні — думала далі — краще в трюмі заокеанського пароплава дістатись не безлюдний острів і там шукати таєм-

ничих скарбів. Або ниряти на дно моря і стежити, як грають зсолоті рибки... А ще ліпше: віднайти запустілий палац у тропічних пралісах, серед доісторичних звірів... Бррр!!... Страшно, але цікаво...

Вона чула, ніби їй на спині виростили крила і несли, несли її у далекі незнані світи... Тоді вона солодко мружила очі і пристрасно повторювала:

Білі, чудові, розкішні квіти...

Стіни почекальні нагадували їй якусь церкву і неспокушена душа дівчини побожно спиняла свій зір на кількох сліпучих люстрах. Стеля, розписана альфреско, доповнювала її лет вгору. Він шугав десь впарі з мистецькою уявою маляра, що оце так майстерно зобразив густий сапфір надземного простору з розсипаними по ній золотими мачинками зірок. Замість невинних іконних ангеликів всміхались зі стін лукаві купідони. Літаючи серед рожевих троянд, кучеряві амури цілили срібними стрілами в серця застиглих на стінах ажурних красунь...

А внизу залі — шугучий туман від пари і тютюнового диму; брязкіт ложок, ножів і виделок об скло і фаянс. Софійка замовила чаю на дві особи і витягла з торбинки привезені з дому харчі.

Поки наспів Осипко, вона ще раз встигла перечитати найкращі рядки його останнього листа.

... Софійко, я люблю тебе понад усе! Ми ніколи, ніколи не розлучимося!!!... Ти ж моя!? Моя навіки!!!...

Дівчина тулила лист до грудей, торкалась його гарячими вустами. Вона була в чаду кохання...

Осипко непомітно приступив до столика. Софійка здригнулась. Він зловив в повітрі її тендітну руку, міцно стиснув до болю і обоє радісно сміялися.

Як діти жартували при вечері, оповідаючи різні сміховини. Тепер час летів їм блискавично. Десь біля дванадцятої Осипко зиркнув на годинник.

— А, знаєш, нам пора збиратися і вирушати. В гуртожитку місце для тебе буде лише від завтра, а заки доберемося до твоєї тітки...

— О! — перебила Софійка — так я не буду ще мати місця?!

— А тітка поїхала на неділю до знайомих, на село. Обидві ми були переконані і ключа вона не залишила...

— Ге, ге!... Стій, як так — сказав Осипко — я пошукаю для тебе місця в готелі.

Він скочив і побіг до телефонної будки. Через чверть години вернувся з пісним витягненим обличчям.

— Не знайшов. В місті відбуваються аж дві великі конференції, до того ж ще й осінній ярмарок. Все скрізь позайняте!

— Ну і що ж?! — випалила, немов радіючи з такої обставини, Софійка.

— Я ніяк не хочу спати!! Ми будемо удвійку сидіти і всю ніч мріяти. Дивитимемось на ці приваблюючі квіти... Уявимо, ніби ми вже покінчили студії і їдемо кудись на нову роботу... До речі, намалюємо пляни на майбутнє життя... Нехай це буде наша поетична, от така собі... весільна ніч...

Осипко зачаровано дивився на Софійчині променясті очі, підтримував її дитячий сміх, слухав закоханого безжурного щебетання...

Біля першої години дівчина почала зівати. Заля потроху порожніла. Великий кіт буфетниці стрибнув до Софійки на коліна, привабно потягнувся і, звернувшись теплим клубочком, замуркотів однотонну коліскову мелодію. Софійка схилилась на плече свого товариша і теж задрімала...

Осипко силувався не спати. Але рівно о другій вночі великими солдатськими чобітьми застукала поліція. Провірка документів і квитків. Всім наказали залишити залю до ранку. Світло згасло і клацнув у дверях замок.

В прохідних коритарах — жадного стільчика. Пронизували скрізь холодні протяги. Молода пара вийшла на ганок. Тиха, глибока ніч. Сівав не то дощ, не то сніг. Колюча вогкість вгризалася в кістки.

— Хоч би, де сісти — гублячи гумор, просилась Софійка.

Осипко нарікав на себе, що так пізно звечора кинувся шукати нічліг. Тепер все так глупо склалося. Вони на вулиці. Разом з ними, як «вигнані із раю», топтались різної статі і віку сумнівні бездомні люди. Вони вголос зівали, зле лаялись і плямкали від голоду вустами.

«Весільна пара» з валізкою і течками блукала на привокзальній площі, чвйкаючи черевиками в зашперхлім болоті.
— Кудюю йти? ! — свердлило в голові Осипка.

Зрештою він згадав, що на трамваєвій зупинці, напроти є маленька буда. Сидячи тут в дощ, запасний кондуктор продавав квитки на автобус.

Осипко з полегкістю зідхнув. Буде, бодай одному, де сісти. Прийшли. Він в потемках помацав стіни. Сидіння було зламане. В будці можна було поміститися лише одній особі на чотирикутній маленькій підлозі, підібгавши догори коліна. Змучена Софійка мовчала. Осипко кинув на промоклий дірявий діл свою шкіряну течку, сів на неї, а ноги жертвенно простягнув на дощ. На колінах «колачиком» вместились наречена.

Три довгі години тяглися юнакам, як три безконечні доби. Обое дрижали від холоду і не попадали зуб на зуб. Незручно скорчені тулуби отерпили. Кислими словами втіхи підбадьорювали одне одного...

Ще темна ніч огортала сонне місто, коли о п'ятій годині задзеренчав перший трамвай. Розбита безсонницею пара з нетерпінням тупцювалась на зупинці, поки розвидниться.

Втомлена, невиспана Софійка тепер уже мріяла ні про що інше, як тільки про свіже м'яке ліжко з подушкою і теплою ковдрою.

І коли змучена засинала на новому місці в гуртожитку, то над нею лукаво схилялись вазоники білих хризантем, на вухо муркотів вокзальний кіт буфетниці, вів у безвість палець станційного годинника...

А від стріл, що ніби в неї цілили закохані купідони, широкими грудьми загорожував і обороняв її добрий ширий Осипко. Це він, взявши її потім за руку, відважно вів до сапфірових сонячних просторів... І скрізь по дорозі їм усміхались

Білі, чудові, розкішні квіти...

Квіти сходячого сонця,

Квіти малесеньких країн: Сан і Мусме,

Квіти самураїв — хризантеми...

7. 8. 1958.

ЗЛОДІЙ

До краю втомлений, він продирався крізь колючі хаці в гірському лісі. Кущі ожини ранили йому руки і ноги. Одежа ледве трималась на схудлому брудному тілі. Драні опорки мотузками поприв'язувані навхрест. За пазухою за-смальцьований клаптик паперу, на якому надряпано напрямок дороги.

На узліссі голодний чоловік припав до ягід, і хоч ними ніби поснідав, але їсти ще дужче хотілося. Сонце підбилось високо, зігріло подорожнього після холодної ночі, і він не зчувся, як міцно заснув.

Хтось недалеко рубав дерево, а сплячому ввижалось бомблення: Гуп... Гуп... Гуп... Уві сні він міцно обіймав кущик вереску і ніжно пригортав його до грудей.

— Не плач, Ігорчику! — шептав батько, ніби до малесенького сина. — Ось зараз все перестане, ми поліземо до свого вагону, я там у валізі пошукаю пряничка!...

— Хочу водички, води! — штовхав татка хлопчисько...

Чоловік прокинувся. Біля нього гарчав великий пес і мордою тикався в спину чоловіка. Переляканий зіскочив, в роті йому пересохло, він відчував немилосердну спрагу. Умовний свист здалека покликав пса, і той подався.

Перестрибуючи через корінці переплетених у вузли ба-тогів, подорожній наблизився до джерела. Вода була прозора і холодна. Напився та й задивився на пульсуючу стрічку.

— Ох, ця вода!!! — простогнав він і зі злістю жбурнув жменю камінців до калабаньки.

— Якби тоді не вода, не мучився б так ці останні довгі роки!?

Він поринув у спогади: «Алеж тоді всі біженці на зупинках бігли по воду». Він силувався виправдати себе:

— Якраз же то була величезна станція... і я попід ва-

гонами немов швидко доскочив з глечиком до паруючого кїтла...

...Лїда з Ігорчиком у теплушці вже приготували філіжаночки. Дно перевернутої валїзки правило за похідний столик, на якому порізані шматочки чорного хліба і трохи патоки, замість цукру. Він швидко вертався назад. От він і біля будки, де спинився їхній вагон... Заглянув у середину і... обімлів: там було пусто! Кинувся мерщій до другого составу, третього, четвертого — нема...

— Де ж вони подїлися? Побіг до стрілочника, спитав, а той щось розмахував руками, свистів у службовий свистак і показував вперед.

Ясно — ешелъон поїхав. З глечиком у руках, як неприкаянний, ще і ще стукав у двері замкнених вагонів і нарешті розбитий, змучений пішов до начальника станції. Ледве добився, бо не вмів добре по-німецькому.

— Ausweis! ? — рикнув, не дивлячись, залізничник.

Ігнат лапнув по кишнях.

— О, Боже, Боже!!! — щойно тепер збагнув він, що течка з документами теж поїхала. Він безпомічно блимав очима, переминався з ноги на ногу, тримав в руках жалюгідний глечик.

— Partisan!! — Sofort ins Konzentrationslager!!! — несамо-вито кричав німак і лице його нагадувало розрізаний спілий червоний кавун...

Оце тепер, лежачи на шовковій підгірській мураві, Ігнат тяжко зідхнув і, щоб перевірити всі свої минулі страждання, поглянув на струджені руки і ноги: «Мовляв, бачили всього! Перейшли Голготу!!!...»

Він нахилився над калабанькою води і там побачив свою відбитку. Страшним відрухом аж присів від жаху і здивування.

— Та невже ж це я? ! — і закричав.

— Ігнате, чи це ти? ! — луною відізнавалось на проти-лежній горі. ...це ти? !

— А де Ігор і Лїда? ! Які вони? Що з ними? ! — свердлило в його голові. Він не знав, що цих двох нещасних опинилося в Німеччині. Молода красуня — Лїда не могла забути того фатального випадку в дорозі. Коли рушив поїзд, Ігор рво-

нувся до дверей, бив в дошки кличучи: «Татуню, Таточку!!»

Філіжанки брязнули об підлогу, Ліда кинулась у кут на кожух, конвульсійно здригаючись від ридань. Ніхто з людей навіть не наважувався заспокоювати осиротілих, бо що були слова в порівненні з баченим?!

Ігор захворів. Сусіди-земляки по черзі помагали обслуговувати недужого. Після кількадечного горячування нарешті піднявся. Худе загострене обличчя змужніло і ще більше нагадувало подібність до матері: променисті, блакитні очі, русяве хвилясте волосся, правильний, ніби виточений носик і маленькі пухленькі уста.

Він уже не плакав, лише присунувся щільно до стіни вагону і мружливо колунав шпарочку. Ніхто не питався, кого бідне хлопчисько так жадібно виглядало.

Ліда спочатку працювала на фабриці, але незабаром кінчилась війна і вона вже з табору розшукувала чоловіка. Посилала запити по всій Німеччині, Австрії і інших країнах. До Міжнародного Червоного Хреста стукала теж і всюди однакова відповідь: «Такого немає». І коли всі знайомі були переконані, що Гнат десь загинув у військовій завірюсі, то дружина і син не хотіли того і чути. Кілька років підряд чекали, і сподівання тягнулись від зими до весни, з літа до осені... Фота батька більші і менші висіли на всіх стінах кімнати. Ліда з Ігорем запанцерувались від всіх натяків про нещасливу загибель Гната і не могли собі уявити дальшого життя без нього. Терпеливо вірили, що це щось тимчасове, і дуже часто повторювалось в хаті:

— О, це вже, як приїде тато!

— Ми з татусем будемо це робити...

— Ці зшитки краценькі я буду складати для татка...

— Мамуню, я хочу добре вчитися, щоб скорше пізнати всі країни світу, а знаєш нащо? — зв'язвся у найдорожчих тайнах свого серця хлопчик.

— Догадуюсь, люба дитино! — гладила сумно голову сина ніжна мати, в душу якої чорною потворою починала влазити зневіра. Але їй страшно було признаватись у тому і, боронь Боже, руйнувати дитячі пляни...

— Я куплю компас — захоплено мріяв синок — і попли-

ву кораблем до всіх континентів!!! Мамусенько, я знайду нашого дорогого тата!!! Не журися!

Коли вже нікуди було посилати за розшуками, Ліді ввижалося, що чоловіка таки нема серед живих...

— А що ж далі?! — і ця страшна майбутність пекла її вогнем. Десь там глибоко в душі ворушились якісь неясні порівняння Гната з солідними і щирими її знайомими-мужчинами, які назирцем, але з твердими намірами вичікували термін Лідиного колювання. Вона розуміла всі непрохані погляди і мерщій спускала очі і починала розмову на поважну тему, а сама шарілась і густо червоніла. З таборового бюро, в якому працювала, намагалась вислизнути непомітно, аби хтось із кавелерів не вчепився проводити. Відмовляла у візитах до хати, бо, мовляв, хлопець має готувати шкільні завдання.

— Ну до кіна ходітьте! — настоював дуже пристійний лікар-дентист. — Адже до монастиря не збираєтесь іти в закінниці?! Ви — молода, треба подумати про батька для вашого коханого сина! О, ми з Ігорем скоро б здружилися! — сказав і зляканими очима зиркнув на Лїду.

Вона спочатку остовпіла, її скривджені дрижачі вуста не могли вимовити жадного слова. Переборовши свою лють, вона відрубувала кожне слово, мов важенну брилу.

— Я живого чоловіка не в силі поховати!... Вірю... Він обов'язково мусить вернутися!...

Цією поставою Лїда насторожила проти себе всіх знайомих мужчин і навіть жінок, які може і без особливого злорадства, але все ж таки вирішували:

— Ну що ж? Мовляв, поцеремониться ще трохи, а потім... потім побачимо?!...

Лїда суворо аналізувала кожний свій крок.

— Дентист, інженер, історик... — перераховувала вона в своїй пам'яті настирливі залицяння цих трьох.

— Кожний по-своєму навіть і дуже гарний — вона аж хвилювалась, як думала про них. Але тоді цілком окремо від них в пам'яті маестатично виростав образ Гната.

— О, він ніколи не був такий запобігливий, такий показний, так галантно убраний... Ех, якби його вбрати! Тоді нехай всі ті три і інші відступляться!

— Тоді востаннє, з глечиком в руках, уже з-під вагона так тепло і по-рідному всміхнувся Ліді і крикнув: «Зараз вертаюсь!»

Либонь з усієї логічної постави виходило: мовляв, як можна собі уявити, щоб в такій незвичайній дорозі в «страшне невідоме» розлучитись, чи десь загубитися? ... Їх же тройко і вони творять міцний спаяний трикутник ...

Тепер одного кута немає, але дротики не розійшлися цілком. Ні, Ліда твердо їх спаяла. Та ті дві шпильки з виломленого трикутника торчать ржавими гостряками і кривають Лідине серце ...

— Гнате, Гнате! — шепоче тихенько Ліда — ти такий рідний, ти свій, ти щастям і любов'ю устелював мій життєвий з тобою шлях! Та який же той шлях короткий! Всього — навського тільки вісім років. Боже мій, ні я, ні Ігор нізащо, ні за кого тебе не проміняємо! ! !

Повільною черепахою повзли нестерпно тяжкі для Ліди дні, тижні, місяці. Життя авслендерів на якийсь час устabilізувалось. Кожний пришвартувався до своєї нової ківти, але кожний також відчував, що це — тимчасовий перепочинок. Щось ґрунтовніше має незабаром прийти. В думках нещасні біженці будували собі нові пляни на Новій Землі, далеко за морем.

Кілька років уже кожного вечора в таборі світилися вогні і кожного вечора від гір лізли довгі тіні. Завжди на брамі стояв вартовий і знечев'я мугикав якусь маршову пісеньку. Він щовечора оглядав в далековид гірську місцевість і потім спокійно передрімував в будці свій дижур.

Але на цей раз він чомусь затримав погляд на таборовому городі, де ховався в куцах квасолі якийсь обідранець.

— Злодій, злодій на вгороді! — оголосило таборове радіо.

— Заряджую облогу! — скомандував у голосник комендант.

З дрючками й патиками рушила групка таборян на злодія. Попереду поліцисти зі справжньою зброєю. Злодій виліз з куців, став серед городу і підняв догори руки.

— Я не знайшов іншої дороги! Я в таборі мушу пошукати свою родину! — і він сказав Лідине прізвище.

— Як! ? Чоловік пані Лі-ди? ? — аж вжахнулись усі.

Тимчасом поліцай обмацував брудне лахміття цієї про-
яви. Він недовірливо дивився на злодія і, притримуючи його
за ковнір, крізь зуби процідив:

— Пані Ліда у місті, вернеться завтра, отож вам прий-
деться переночувати у нашій таборівій арештантській. Ко-
мендант потвердив. Таборяни чмихали в кулаки, з огидою
розглядаючи людську потвору.

— Господи, так вони тут?! — радісно викрикнув пій-
маний. — Тоді покличте Ігоря, мого сина, я думаю, він ме-
не пізнає . . .

Присутні з цікавістю чекали на розв'язку, але бриди-
лись ближче підійти до цього городнього злодія.

Ігор засапавшись примчав до будки і прожогом кинувся
на потріскані груди свого рідного, довгожданного батька.

В ТІНІ ХМАРОДЕРІВ

ДІПІ

Тепер вона не перечитувала назви вулиць. Їй було все байдуже: і ці хмародери, і вічний галас та метушня на вулицях найбільшого в світі міста. Лише океан манив своєю прохолодою, а велич променів сонця, що золотило безмежний водяний простір на заході, відволікала від гіркої дійсності.

Вона уперто шукала роботи. Роботи за фахом: була хемічкою. Шукала сьогодні, вчора, цілих три тижні. О, це був тернистий шлях. Адреси, зв'язки, знайомі — все намарно. Змучена, сіла на прибережну лаву у скверіку і жадібно проковтнула свій пісний «сніданок». В кишени ще залишався останній доляр. Це все з тих запасів, що їх привезла зі собою, як «залізний фонд».

З яким тріумфом і радістю наївної дитини зашивала в рубець зимового плаща оті 12 американських долярів, що їх придбала в Німеччині «начорно», продавши дві золоті п'ятки і мамині коронки на зуби. З цим «капіталом» вона, «Діпі», сміливо вирушила до Нью-Йорку.

Трохи зорієнтувавшись в дійсності Нового Світу і пізнавши вартість своєї забезпеченості, дівчина зажурилась; невеселі думки гарячково бурували в її голові.

«От, якби мати мені цілих двісті долярів!... Яке б це було щастя! Я б удосконалила англійську мову, та і була б можливість довше шукати праці. Ех, якби, якби!!! — простогнала знесилена.

... Раптом дівчина відчула, що хтось легенько торкнув її за плече. З переляку вона ойкнула, але відразу заспокоїлась, бо на неї дивились співчутливі, добрі очі худорлявого, блілого джентлмена у старомодній довгій маринарці.

Він мовчки сів коло неї і приязно простягнув руку.

— Я вас десь бачила, — засоромившись, сказала Діпі.

— Не можу згадати, але... постать ваша і ваше лице...

— Так, — задумано відповів загадковий чоловік і ніби розпливався у вечірньому тумані, крізь який мало чутно було, що саме він говорив.

Його добра, лагідна усмішка опромінювала страждальну, вимучену істоту дівчини. Вона з гарячим зацікавленням нетерпеливо благала:

— Але прошу вас, скажіть же, скажіть, нарешті, хто ж ви є?

— Я — Лінколн. Ви ж щойно згадували мене.

— Я? ! Ні, ні! Я не знаю... Хіба? !... Чи це можливо? !...
— плуталась у відповідях.

— О, тут в Америці, як ніде інде, все можливе. Вам потрібні гроші? ! Скільки? ! Та що я питаю. Ви хотіли сорок моїх відбитків... Прошу... Зараз одержите. Це ж така скромна кількість: сорок по п'ять, буде — двісті доларів...

І бідна Діпі не вірила своїм очам. Перед нею шелестіли новенькі банкноти з овальним портретом хоробливого обличчя, з рідкою борідкою. На всіх чотирьох кутах каменя опуклювались цифри п'ять, а проворуч портрету, на зеленуватій, як морська вода, печатці стояло рівно виточене «five».

Довгасті прозорі пано грошових знаків безперервним конвеєром кружляли навколо, обертаючись другою стороною, на якій фосфорично-білим світлом відбивались дванадцять грецьких колоюнів «Linkoln Memorial».

Шпалера вишикуваних банкнотів рушила до найближчого Bedloc's Island». На зустріч спокійно пливла усміхнена жінка в широких мантіях античної богині, з вогненным вінком на голові і палаючим смолоскипом в простягненій догори руці. Вона освітлювала шлях для дівчини, яку за руку вів сам покійний президент на один із найвищих щаблів будинку «Empire State»...

Смеркало. Хемічка протерла заспані очі, зірвалась на ноги. Навколо пусто. Лише ритмічні хвилі океану пінилися над берегом і завивались прозорим мереживом.

Дівчина випросталась, ще раз перечитала заповіряння в газеті і швидко попрямувала до підземки. Адже за годину мусіла стати до роботи. Та тільки до якої? ! — нічної прибиральниці в розкішних бюрах Рокфеллера, у найаристократичнішій частині Нью-Йорку. Отак починалось її нове життя.

Кожного вечора, коли ліфт ракетним гоном виносив її догори, на 28 поверх, дівчина немов би одривалась від землі і переселялась на другу планету. Тут було прозорочисте повітря, гіпнотизуюча тиша. Гуркіт міста зникав. Зірки тепло блимали жовтjавими свічками. Безмежний,

могутній сапфір неба манив невідомою далиною...

А внизу, в суточках перед хмародерами, переливаючись всіма відтінками райдуги, широким павиним хвостом мерехтів чудесний водограй і манив своєю свіжою прохолодою.

Коли минала північ, дівчина умлівала від втоми і бажання спати. Тоді натискала гудзик порожнього ліфту і птахом спускалась до водяних струмочків, де одна-однісінька, на самоті мріяла і мріяла про своє майбутнє...

Дрімали сонні вулиці. Десь останніми акордами трагічно різав темряву нічний джаз. А грайливі діамантові нитки водограю в північному мареві дівчини-Діпі перетворювались в лискучі реторти, бальони, рурки. В уяві своїй ляборантка гарячково змішувала ріжних кольорів рідини, нотувала реакції, звіряла таблиці. Ріжні спроби аналізу блискучо вдавались...

Відсвіжуючі бризки водограю зрошували втомлене обличчя, наболілі руки. Золотими зайчиками зістрибували тендітні ліплені фігурки з фасаду будинка... Вони скакали навколо дівчини і своїми прозорими віяльцями творили штучний легіт.

А дівчина мріяла, як вона завтра знов піде до тої величезної хемічної лябораторії... От вона вже біля дверей головного кабінету... Кілька разів уривчасто постукала... В цей момент загубила мужність і хотіла втекти... Та було пізно, бо двері відчинились і на порозі стояв сам шеф, молодий і гарний американський хемік-науковець. Він уже ознайомився з проєктом дуже важливого винаходу дівчини і вдячно потискав їй руку... Вони працюють разом... Робота творча, цікава... Згодом одружуються... Їдуть в подорож навколо світу...

Одного ранку на бар'єрі водограю знайшли непритомну дівчину. Поліційно-лікарська експертиза встановила, що свідомість втрачено в наслідок фізичної і розумової перевтоми.

Поруч зімлілої валявся під ногами зошит з дрібними вичисленнями і записками хемічних припущень.

Уже на другий день шпальти нью-йоркської преси повідомляли про сенсаційний винахід дівчини-Діпі в галузі хемічної промисловости.

Швайцарія, 20. 9. 1961 р.

ПРИВИД

Ми сиділи на «порчі». Так уже всталилося в Америці називати веранду по-англійськи. На колінах у мене лежав товстий відкритий альбом, і моя нова знайома, яка запросила мене, за порадою друзів, спинитись у неї на кілька днів, дбала про дружню затишну атмосферу.

— Нарешті, сонце пірнуло в пухнату хмарну наніч, — з нетерпінням позирала жінка на захід.

— Я не можу виносити денної спеки і задухи, — особливо тут в Америці.

Повіяло бажаною прохолодою, і тепер прийшла пора насолоджуватись свіжістю политих травників, запахом душистих грядок і тонким п'янким ароматом розкішних повнокровних троянд.

— У вас тут, як у казці, — захоплено повторювала гостя, якою була я.

Господиня присунулась ближче до приїжджої, ткнула пальцем у фотокартку, яка красувалась на першій сторінці фамілійного альбому. Карточка виглядала рудим пергаментом. Була стара і ще з «Краю». З неї переляканими очима дивились: молодий, енергійний, здоровий парубок і тилова наша сільська красуня-дівчина.

— Це — ми: я і чоловік в день заручин.

У мене, напевно, на обличчі з'явилося гостре здивування, яке трудно було заховати, бо та, що оце оповідала, була інтелігентна, дуже заможна, з вишуканим мистецьким смаком і високою культурою жінка. Чоловік — лікар з високим становищем в американському світі.

Не встидаючись свого гіркого і повчального минулого, вона швидко перекинула всю вагу альбома одним рухом і вказала на останнє фото.

— Це — теж ми: я і мій чоловік.

Два фота — два антиподи. Здавалось, що ці перші, якісь бідні, дешеві новоприбулі слуги для їхнього не дому, а про-

сто палацу, який містився в центрі великого промислового міста. Я порівнювала світлини, шукала подібності у виразі облич і... не знайшла.

— О, прошу пані, ми приїхали отак, як стоїмо. Ми лишили вдома убогі підкривлені батьківські хати. А як же тяжко працювали спочатку: день і ніч. Разом з тим здобували освіту, виховували дітей і складали «центи» на старість. Наш шлях, це шлях багатьох...

— А ось наші діти.

І пані показала фото трьох хлопчиків і двох дівчаток, схоплених об'єктивом фотоапарату в різних позах, в різному віці. Як добра, спостережлива мама, пригадувала всі цікаві і вражаючі деталі з життя кожної дитини.

— Цей — старшина американського війська; одна донечка — лікарем; друга — кинула студії, бо закохалась у великого промисловця, вийшла заміж і живе прещасливо. Оцей середній синок — інженер, а наймолодший дослужився до ранги генерала. Доля цього останнього — найхімерніша і найцікавіша. З кожного епізоду його життя можна писати повісті.

— Ось я зараз принесу його картки, що стоять на коминку у залі і в моїй спальні.

Пані зашелестіла шовками свого убрання, немов сухим листям восени, і попливла тихою ходою по лискучих паркетах, м'яких килимах, строкатих довгих хідниках.

Я мимоволі зиркнула через розчинені вікна і двері до амфіляди кімнат. В присмерку блищали канделябри, люстри, затишком і розкішню віяло від дорогих меблів, едwabних тканин пано, опуклих різьблених багетів на стелі і стінах.

Жінка вернулась з кімнат з повними руками дивовижних інкрустованих хінських і індійських рямочок різної величини і з японською касеткою, повною старих листів.

— От, наприклад, я вам прочитаю ці кілька рядків і, можете собі уявити, як я мусіла переболіти своє негасиме горе.

З військового фірмового паперу злітали слова:

— Ваш син Роман згинув героїською смертю в боях на Кореї. Він до останку, з безпекою для свого життя, хоробро тримав честь військовика, рятуючи своїх товаришів...

Далі йшов перелік його військових відзначень і нагород,

а наприкінці повідомлення, що його речі вручать батькам у військовому американському міністерстві, куди запрошують прибути.

Мені теж стало шкода відважного мого земляка, хоч я його ніколи в житті не бачила. У матері ж очі заплавили сльозами. Так ми, переживаючи щиро важку подію, кілька хвилин мовчали. Моя знайома важко зідхнула і продовжувала далі.

— Зміст листа мене довів до розпачу, і я кілька днів не приходила до свідомости. Чоловік сам їздив до Вашингтону. А я весь час гарячувала і кликала свого найдорожчого «Мизинчика». Хіба ж може що більше зрівнятися із таким ударом?!...

— Я шептала молитви і не хотіла вірити, що його вже немає в живих, що я його вже ніколи не побачу!

— І от, коли я вже видужувала, а чоловік щойно повернувся додому, мої домашні після ще раз пережитих болючих вражень поснули в той вечір міцним глибоким сном. Я лежала з заплещеними очима і важкі думки безконечною ниткою снувалися роєм спогадів з останніх життєвих подій.

Опівночі, серед прозорої тиші, чую... на порчі щось ходить... Відганяю від себе всякі нічні страхи, затуляю вуха подушкою і намагаюсь заснути. Тихо. Минуло кілька хвилин. Від щільно притуленої до голови і обличчя подушки мені стає душно. Відкидаю голову набік і... цілком ясно розрізняю ходу: туп... туп... туп... Може це кіт або пес?... Наслухую... Ні! Чітко, розмірено скриплять половиці. Це не тварина, а раз, два! Раз, два... Важкі солдатські кроки...

Я несамовито зіскочила з ліжка і зиркнула у вікно вниз. Порч залитий місячним сяйвом, а посередині... що ж посередині? Чорний, яскравий силует солдата... Ось бачу — тіль рухається... іде і заглядає у зачинені вікна, торсає замкнені двері...

— М... ма... мо! почула я голос нашого Ромка.

— Мати Божа!!! — скрикнула я з жахом і з усієї сили грякнула на підлогу.

Я не чула і не знала, що потім діялось в цілому домі. Пізнім ранком я ледве підвела важкі повіки. Сонце зали-

вало кімнату. За дверима чогось метушилися і посилено перешіптувались. Лікар дав мені шприц на підтримання діяльності серця і потім широко відчинив двері.

В рамі рожевої брокатної порт'єри стояв на передньому пляні наш живий справжній Ромко, а навколо нього всі мої щасливі усміхнені домочадці.

Лікар задоволено помацав мій пульс і урочисто промовив: — Маєте велику радість! У війську переплутали. Ваш герой здоровим і непошкодженим вернувся додів. У завірюсі військових подій не передбачено всіх нюансів людської долі!

Пані радісно усміхнулась. Я теж з полегшою зідхнула і у мене вирвалось: «Слава Богу!».

Далекий яскравий місяць не шкодував розплавленого срібла. Підслухавши щасливу розв'язку, усміхнувся повним своїм видом. Мій зір упав на коліна, де з розкритого чепурного альбому по-військовому «козириав» молодий, імпазантний американський генерал.

А десь далеко на сході радісно спалахували рожеві зірничі.

ОБРУЧКА

В далекій Кореї на полі бою конав високий американський старшина. Йому відірвало обидві ноги, і він лежав у похідному медичному пункті. Біля нього — адьютант, молодий офіцер і щирий його задушевний товариш.

Хворий у гарячці натягав укривало до самої шиї, силкувався сховати там і голову.

— Укрий мене, друже! — Укрий, прошу тебе!! — Укрий тепліше!!! кричав несамовито.

— Мені зимно в ноги, чуєш, в но . . . ноги!!!

— Я ж ніяк не можу зігрітись!!! Бр. рр. ррр. — цокав і скреготав в агонії зубами.

— О, Господи! Пречиста Діво Маріє!! — О, нещасний . . . — трясся в нервовій пропасниці молодий товариш.

— Боже! Він не знає, що ноги його вже десь спочивають, закопані в землю — і адьютант покірно хилився до місця, де мали б бути ноги і штучними, вривчастими руками підпихав ковдру під порожній матрас. Виконавши прохання начальника, він з-під лоба позирав клопітливо на істоту, що ще кілька днів тому була здоровою, енергійною людиною.

Тепер перед його очима борсався чотирикутний обрубок, лялька, вся забандажована в марлю, для якої б вистачило лише половини польового солдатського ліжка.

Поранений розмахував руками і кидався тулубом . . . Намить утихав, щось марив, блаженно усміхався і ласкаво кликав дружину і сина. Це лікар дав чергову ін'єкцію, нещасний задрімав. Та спокій тривав хвилини. Раптом він прийшов до пам'яті. Червоними помутнілими очима дивно обвів палатку, зрозумів, де він є, і гірко хитнув головою.

Він губив здібність говорити і силувався піднести догори обважнілу праву руку. Друг зрозумів бажання, нахилився до його грудей, обома своїми руками підняв безвладну руку старшини. На пальці блиснула масивним золотом його весільна обручка.

— ... Дан.. Дани... — починав він кілька разів, але звуки глухо застрягали в горлі. Замість них, віяло смертельним, замогильним холодом.

Офіцер з жахом відкинувся назад, і йому стало страшно. Адже він, молодий, здоровий, ще ніколи зблизька не бачив, як умирають люди. Він лише в книжках читав про це повільне застигання серцевого обігу крові, і в нього самого кригою леденіли жили...

— Д... Д... Дан...ло — ледве видавив із себе умираючий.

Сльози котились з очей ад'ютанта.

— Обручку цю... передай... Інні... дружині... — і краплі поту падали на пласку лазаретну подушку.

— Нехай... береже сина... Тестамент у мой шу... шух... шухляді... ш... шш... шшш... шу... ш... — зашуміла, заклекотала кров у горлі і вибухнула жовтогарячою піною...

Шш... Шу... Шшш... — Данило протер заспані очі, зиркнув у кругленьке віконце літака вниз.

— О, тяжкий спогад!.. Той шум і клекотання ніколи не забуду! — Та ось я вже вдома!...

Дощем бризкали кольорові світла. Привітно сигналізували високі летунські маяки. В свої дружні обійми приймало велетенське американське летовище героїв з Кореї.

Ще в голові Данила стукало від моторів довгої подорожі, ще не встиг розібрати свої речі, як мерщій, другого дня почав збиратися, відвезти доручену обручку.

Родина високого військовика і американського мільйонера жила в другому стейті, в околиці великого міста, в дуже багатій і репрезентативній віллі.

Данилове авто вітром мчало через гірську долину. Дорога широка. Обабіч золоті лани, фарми і, немов турецькі мінарети, високі, білі силосні башти. Мучила літня парка задуха, тому з особливою приємністю сповільнював Данило їзду лісом. Кучеряві, розлогі корони дерев по обох боках дороги творили живий, зелений прохолодний тунель.

Данило спинився на узліссі, щоб перевірити точніше адресу. До мети лишалось кілька кілометрів, і його охоплювало хвилювання неприємної місії.

— З чого почати? Як сказати? . . .

— Ні, я мушу бути дипломатом і якось підготувати бідну жінку до такої страшної вістки.

— Але як?! . . . — Він витягнув шкіряний патронташ свого бувшого начальника, розтебнув ремінчик, а звідти випалили на траву листи і фота: Інна і Андрій, Андрій і Інна, Андрій, Інна, всі троє разом. Найбільша світлина — з останнього побуту старшини вдома: літній уже військовик і дуже молода, просто дівчинка — Інна, на руках батька дворічний синок.

Хлопчик подібний до батька, а Інна — пишна красуня з розумними, вдумливими і трохи сумними очима.

— Твій передчасний сум мав підставу — подумав Данило. Тугою пачкою зв'язав листи, поклав в передній відділ патронташу фотокартки і надів на свій палець дорогу обручку.

— Ще треба не забути куплене мною пуделко з шоколядою для хлопчика. Що ближче було до цілі, то відмовляло послуху все його ество. Їхав поволі і кілька разів спинявся, бо все йому здавалося, що авто не в порядку. І так дурив себе, щоб виграти на зволіканні часу. Він, навіть, шкодував, що так вирвався, не передумавши детальніше кожного моменту.

— Ех, треба було все вислати поштою! — вже біля дверей промимрив собі під ніс з досадою і . . . натиснув гудзик.

Відчинила чорна послугачка і спочатку радісно, а потім з тривогою провела гостя до вітальні.

— Зараз я скажу пані-господині і що вони велять вам переказати, я передам.

Служниця майнула криластими пелеринами свого білого фартуха, а з бічної веранди вискочила білявенька дитина. Побачивши Данила, радісно заляпала в долоньки і, втікаючи від няньки, закричала:

— Тата, моя тата! — стрімголов кинувся хлопчик Данилові на коліна. Офіцер весь зчервонів, притиснув маленьке пухке дитинча до своїх грудей і від хвилювання тер хуст-

кою своє обличчя. А воно пестило його своїми ручками, слинило щоки і шию, по-дитячому цмокаючи.

Так застала їх молода жінка, що від здивовання спинилась на порозі. Офіцер не встиг ще представитись, бо від несподіванки всі слова гірким клубком застрягли в горлі, як хлопчик потягнувся до мами і урочисто вказуючи на гостя, белькотав:

— Моя тата, моя тата!!!

Потім хлопчик сковзнув з рук і зник в кімнатах.

— Вибачте — сміючись пояснила жінка. Мій чоловік воює в Кореї. Недавно був дома. Андрійко до нього дуже прив'язався і з того часу, кого не побачить у військовій уніформі, кричить, що це його тато.

Тимчасом, захеканий Андрійко ніс у пелені свого фартушка карточки батька, які він познімав зі столика.

— Це — тато і це — тато! — показував Данилові свою здобич. Потім знов потягнувся на руки до військовика, але мати наказала няньці забрати і бавити хлопчика.

Настала мовчанка: важка, гнітюча і загадкова...

— Я якраз з Кореї. Я привіз Вам сумну вістку... Вашого чоловіка... — спинився гість і тривожно опустив додолу очі.

— Що!? Вбито??! — скрикнула молода дружина.

Потік сліз і відчаю залив її лице. Данило розгубився.

— Води! Води!! — ледве видушив із себе зойк.

Його почула служниця, вскочила до кімнати. Офіцер одягнув на палець непритомної жінки обручку її чоловіка і вибіг на вулицю. Він швидко шугнув в авто і несамовито пігнав додому.

Тиждень він ходив, як неприкаянний. Загубив апетит, сон, спокій. Перед очима невідступно стояла Інна з Андрієм на руках. Він лаяв себе, що не відважився лишитися довше, щоб все розказати і потішити. Власне пояснити докладно про обручку... А це ж, властиво, було ціллю візити. Пересиливши себе внутрішнім самотіпнозом, Данило знов поїхав на побачення.

Господиня з'явилась в глибокій жалобі. В мешканні люстри і рами портретів покійного затягнуто чорним крепом, на хлопчикові сорочечка переложена темними пасками. Одіж прислуги — чорна.

Привітались мовчки. Сіли. Кожний думав про своє.

— Я завтра їду на Бермуди — холодно, офіційно видавила з себе Інна, порушуючи мовчанку.

— Надовго? — спитав схвильований Данило.

— Не знаю — сухо процідила вона.

Розмова не клеялась. Він попрощався. Саме прибіг Андрійко і, обхопивши рученятами коліна гостя, пхав його до авта. Він хотів їхати з «татом».

— Дозвольте в час вашої відсутности провідати вашого сина? — вернувшись до вестибюлю, спитав Данило.

Інна стверджувально кивнула головою, схопившись в цей час обома долонями за своє обличчя і, ридуючи, упала на канапу.

— Лід проломився — подумав Данило, — нехай виплачеться, їй стане легше. Андрійко сіпав його за штани, а той стояв закам'янілим. Потім хлопчик підійшов до матері, погладив її волосся і, не розуміючи, що сталося, запитливо подивився на військовика.

— Плаче мама, плаче . . . — захникав і собі та й пішов на двір.

Перед очима Данила млинком крутилися всі речі в кімнаті. В конвульсіях здригалася жінка на канапі, а він стояв і стояв нерухомо. Це тривало довго. Нарешті Інна втерла очі, сіла і як мумія застигла всім своїм еством. Він переминався на місці отерплими ногами і нарешті тепло і сердечно промовив:

— Я безсилий утішити вас у вашому горі . . . Але знайте — ваш достойний муж і дбайливий батько свого сина зложив своє життя, як відважний герой, на полі бою. Його заслуги будуть записані в пропам'ятній книзі Великої Американської Держави.

І раптом почервонів . . .

Вона мовчала і Данило непомітно зник.

Вдома він розповів своїй матері про зустрічі з дружиною свого начальника. Мати уважно і філософськи вислухала синому розповідь.

— Мамо, мамо, мені дуже шкода тієї родини!

— Ах, так — протягнула учасливо мати і побожно перехристилась.

- Нехай тому героєві буде чужа земля легкою!
- Слава Тобі, Боже, що не осиротив мене і зберіг мого доброго сина!
- А тій молодій, гарній вдовиці скажи, щоб не побивалась, адже і на розчахненому бурєю дубі виростають нові, молоді пагонці . . . — Вона замислилась і добавила:
- Мільйони легше здобути, як натрапити на відданого чоловіка і доброго батька! Лише те було б їй правдивою розрадою!
- А якщо я став би тим утішителем? ! — немов випитуючи, сказав Данило.
- Благословляю! — урочисто і радісно відповіла мати.
-

Через два роки Данило, сидючи в літаку зі своєю щасливою родиною, летів відпочивати на Фльоріду. З висоти хмар видно було, як внизу пінився і шалів океан. А в кабіні було затишно. Малий Андрійко безжурно спав на колінах у «свого тата». Інна відчувала в душі цілющий спокій, як це буває в природі після жорстокої страшної бурі. Вона дивилась на щасливого сина і, роздумуючи, вимовила:

— Не сила буде сказати Андрійкові, що він має прибраного батька.

— А ми йому цієї болючої правди не скажемо, аж поки він не стане цілком дорослим!

Мюнхен, 12. 12. 1961 р.

З М І С Т

В СИНЬОМУ ЄДВАБІ

<i>Гірська принцеса</i>	7
<i>Капрі</i>	9

З ГЛИБИНИ МИНУЛОГО

<i>Свічечка</i>	19
<i>Школярка</i>	23

О, КРАЇНО МОЯ, ЗАПЛАКАНА...

<i>Дивний вершник</i>	31
<i>Хрестик</i>	37
<i>Червона перина</i>	40
<i>Оселедець</i>	44
<i>Страшна весна</i>	56
<i>В обіймах голодного міста</i>	64
<i>Христини</i>	75

НЕЗАБУТНІ

<i>Рецензент</i>	85
<i>Чайка</i>	90

ПАРАЛЕЛІ

<i>Ремінісценції</i>	111
<i>Темнота</i>	117
<i>Пакунок і кошук</i>	121

МІРА КОХАННЯ

<i>Паранька</i>	131
<i>Весільна ніч</i>	139
<i>Злодій</i>	143

В ТІНІ ХМАРОДЕРІВ

<i>Діні</i>	151
<i>Привид</i>	154
<i>Обручка</i>	158

